

Kulturna povijest žena u Hrvatskoj od 1945. do 1989.

Končevski, Lana

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:677017>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-14**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

HRVATSKI STUDIJI

ODSJEK ZA POVIJEST

Lana Končevski

**KULTURNA POVIJEST ŽENA U
HRVATSKOJ OD 1945. – 1989.**

DIPLOMSKI RAD

Mentorica: doc. dr. sc. Eva Katarina Glazer

Zagreb, 2019.

SADRŽAJ:

1. Uvod	3
2. Ustavnopravni i zakonodavni položaj žena u samoupravnom socijalizmu	6
3. Javni život žena u Drugoj Jugoslaviji.....	10
3.1 Participacija žena u političkom i javnom životu.....	11
3.2. Zapošljavanje žena u sistemu socijalističkog samoupravljanja.....	14
3.2.1. Poteškoće i uvjeti rada za žene u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj	18
3.2.2. <i>Od 3 do 22</i>	20
3.3. Migracije jugoslavenskih žena.....	21
3.4. Obrazovanje, zdravstvena zaštita i socijalna prava žena	25
4. Privatni život žena u Drugoj Jugoslaviji.....	28
4.1. Položaj žene u braku i obitelji.....	28
4.2. Položaj zaposlene žene unutar obitelji: između <i>radnice</i> i <i>domaćice</i>	31
4.3. Utjecaj seksualne revolucije na oslobađanje ženske seksualnosti.....	33
4.4. Utjecaj medija na svakodnevnicu žena	34
4.4.1. Aanaliza ženskog časopisa <i>Svijet</i>	35
4.4.2. Analiza priručnika <i>Knjiga za svaku ženu</i>	38
5. Ženska povijest i feminizam: odnos samoupravnog socijalizma prema rodu i <i>ženskom pitanju</i>	43
5.1. Samoupravni socijalizam i pitanje roda	48
5.2. Feminizam u Hrvatskoj	50
5.3. Hrvatice koje su ostavile traga u politici, znanstvenom radu i kulturi Druge Jugoslavije	54
6. Zaključak.....	58
Popis korištene literature	61

1. Uvod

Kada bismo promišljali o povijesti historiografije mogli bismo zaključiti da su u tradicionalnoj, akademskoj historiografiji; narativnom i znanstvenom diskursu o prošlosti, vrlo popularni i česti objekti istraživanja bile teme rata, ideologije, diplomacije te teme iz područja gospodarske ili društvene povijesti. Ako je suditi po kvantiteti zapisa koje su povjesničari sve do prošlog stoljeća ostavili o prošlosti, moglo bi se doći do zaključka kako su žene i ostale, takozvane *marginalne skupine* (druge rase, religije, niže društvene klase), stoljećima bile potpuno isključene iz područja interesa historiografije. *Marginalne skupine* ulaze u historiografsko istraživanje onda kada je započela promjena paradigmatškog diskursa u odnosu na različitost. Do te promjene dolazi u drugoj polovici 20. stoljeća kada nastaju *novi društveni pokreti*¹ kojima se otvorio novi teorijski prostor u znanosti u kojem su posebnosti marginalnih skupina počele dolaziti do izražaja.² Ključno za taj teorijski smjer jest prepoznavanje različitosti i identiteta kao osnovne inspiracije za daljnje znanstveno istraživanje.³ Naj taj su način žene, koje su prije bile spominjane tek usputno, više kao iznimke društvene stvarnosti, nego kao aktivni akteri stvaranja prošlog vremena, zauzele svoje mjesto kao važni objekti historiografskog proučavanja. U 21. stoljeću odnos historiografije prema ženama mnogo je bolji nego prije, o ženama se piše u školskim udžbenicima, njihova se postignuća i biografije navode kao izvori i inspiracija, a problemi žena i njihova borba za ravnopravnost i jednakost isticani su kao sveopći društveni uspjeh. Svjedočimo, dakle, promjeni historiografskog diskursa i odnosu historiografije prema ženskom spolu.

Ipak, ostatci prošlog vremena i dalje su donekle vidljivi u hrvatskoj historiografiji jer nema mnogo radova koji reinterpretiraju prošle događaje iz ženskog gledišta. Poticaj za pisanje ovog rada bio je nedostatak izvora i mali broj dosad objavljenih diplomskih radova o svakodnevnom životu žena iz aspekta kulturne povijesti. Svrha rada je pružiti pogled na život hrvatskih žena u privatnoj i javnoj sferi života i njihov položaj u socijalističkom društvu za vrijeme Druge Jugoslavije⁴ te na taj način pridonijeti popularizaciji teme ženske povijesti.

¹ Pojam je osmislio francuski sociolog Alan Touraine kako bi ukazao na niz teorijskih akademskih pokreta kojima je cilj ukazati na različitosti spola, identiteta, kulturnog i povijesnog naslijeđa koji utječu na društvenu stvarnost nekog vremena. Koncept iznosi u knjizi *Sociologija društvenih pokreta* (prema: Touraine: 1983: 9-10)

² Milner, Browitt, 2002: 128

³ Milner, Browitt, 2002: 128

⁴ Pod pojmom *Druga Jugoslavija* misli se na državno-pravni sustav socijalističke vlasti kojem je pripadala Hrvatska u vremenskom periodu od 1945. do 1989. godine. Pojmom *Druga Jugoslavija* želi se pojednostaviti

Istraživački cilj je interpretacija javne i privatne sfere društvenog i kulturnog života žena u Hrvatskoj od 1945. do 1989. godine. Cilj je opisati kako je društvo proizvodilo i primjenjivalo stavove o ženama i ravnopravnosti spolova. Pri tome će se koristiti primarni izvori poput Ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) koji prikazuju odnos državne vlasti prema ženama; i ženski časopisi i publicistički priručnici, koji govore o kulturi privatne sfere svakodnevnog života žena, njihovim aspiracijama i precepcijama o vlastitom mjestu u društvu. Također, analizirao se i jedan kratkometražni dokumentarni film koji prikazuje realnu svakodnevicu žene radnice u Hrvatskoj šezdesetih godina. Osim toga, korišteni su radovi socijalističkih teoretičara koji su pisali o položaju žene u društvu samoupravnog socijalizma; tada suvremeni feministički tekstovi koji su ukazivali na probleme položaja žene u Drugoj Jugoslaviji; te dosad objavljena znanstvena istraživanja, diplomski radovi, akademski i internetski članci na temu ženske povijesti u Hrvatskoj u proučavanom vremenskom razdoblju.

Rad pripada teorijskom polju kulturne povijesti, a nastaje pod utjecajem historiografske teorijske škole koja se naziva *nova kulturna historija*. *Nova kulturna historija* svojevrsni je nastavak na poznatu školu *Annales*⁵, historiografsku tradiciju proučavanja društvene i kulturne povijesti. *Nova kulturna povijest* nastaje u Sjedinjenim Američkim Državama 1980-ih godina prošlog stoljeća, a u Europi je zaživjela u Francuskoj pod nazivima *l'histoire des mentalités* i *histoire de l'imaginaire social*, dok se u Velikoj Britaniji formiraju prominentni kulturni studiji.⁶ Cilj *nove kulturne historije* kao povijesne poddiscipline jest traganje za sveobuhvatnim značenjem riječi kultura. Kultura se u historiografskom smislu smatra glavnim pokretačem povijesnih promjena, dok je u antropološkom smislu kultura

imenovanje federativnog državnog sistema koji je 1963. godine mijenjao ime iz Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ) u Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ).

⁵ Škola *Annales* nastala je od izvornog časopisa *Annales d'histoire économique et sociale*, Anali ekonomske i socijalne historije, kojeg su 1929. godine utemeljili Marc Bloch i Lucien Febvre. Tridesetih godina časopis se iz Strasbourga seli u Pariz, a 1946. dobiva konačan naziv *Annales: Economies, Societes, Civilisations*, odnosno Anali: ekonomije, društva, civilizacije. Grupa oko *Annales* zanimala se za društvene znanosti u nastojanju da se posluži njihovim dostignućima, rezultatima i spoznajama. Iz tog interesa nastaju *novi smjerovi* u historiografiji koji su posuđivali koncepte i metodološke teze dominantnih društvenih znanosti (geografije, ekonomije, sociologije, psihologije, a od osamdesetih godina i antropologije) u određenim vremenskim razdobljima. Prva generacija povjesničara okupljena oko škole *Annales* koja je djelovala do pedesetih i šezdesetih godina bavila se *totalnom* historijom, koja je trebala obuhvatiti sva područja društvenog života u određenom razdoblju u njihovim međusobnim odnosima. Drugu generaciju označava djelovanje Ferninanda Braudela. On je istraživao djelovanje ekonomske i društvene strukture, uz djelomičnu upotrebu kvantitativnih metoda, *proces dugog trajanja* i različite razine povijesnog vremena. Treća generacija bavila se *historijom mentaliteta* te je obuhvaćala i duhovni i fizički život, zbog čega je bila izložena kritici. *Historija mentaliteta* nastojala je davati izvještaj o kulturi i subkulturi s naglaskom na mikroelemente, odnosno svakodnevnicu. Iz toga se rodila i četvrta generacija škole *Annales*, usmjerena uglavnom na novu koncepciju kulture koja se nadahnjuje antropologijom i književnom kritikom (prema Hunt, 2001: 7-8, 26)

⁶ Burke, 2006: 43

način na koji ljudi, grupe i društveni slojevi shvaćaju i izražavaju svoje životne oblike, društvene odnose i iskustva.⁷ Takve definicije nastoje jasnije razlučiti stvarno ponašanje od apstraktnih vrijednosti; kultura nije vidljivo ponašanje, nego skup zajedničkih načela, vrijednosti i uvjerenja kojima se ljudi služe u interpretaciji iskustva i razvoju određenog ponašanja, i u tom se ponašanju odražavaju.⁸ U tom je smislu *nova kulturna historija* izuzetno proširila historiografski predmet istraživanja.⁹ Predmet povijesnog istraživanja postaju primjerice društvene strukture, mobilnost stanovništva, problemi žena, obitelji i spolnosti, urbanizam i problemi gradskih naselja.¹⁰ *Nova kulturna historija* predstavlja interdisciplinarnu studiju koja se dotiče svih aspekata položaja pojedinca u društvu, u ovom slučaju žene. Ova teorijska podloga preuzeta je jer omogućava proučavanje određenog fenomena iznutra, uzimajući u obzir položaj povijesnog aktera u društvu, ali i odnos društva prema povijesnom akteru. Dakle, temi rada pristupilo se interdisciplinarno jer bez odgovarajućih povijesnih, etnografskih i socioloških izvora i podataka nikako nije i ne bi bilo moguće rekonstruirati kulturnu povijest žena i realnu životnu dinamiku karakterističnu za odnose između spolova.¹¹ Od metoda posuđenih iz drugih disciplina koristila se analiza audivizualnog zapisa te kvalitativna sociološka etnometodologija za analizu primarnih izvora i tekstova u ženskim časopisima i priručnicima. Etnometodologija je oblik analize koji se fokusira na kulturu proučavane grupe. To je kvalitativno istraživanje u kojem istraživač opisuje i interpretira obrasce ponašanja, vrijednosti, jezik, način i stil pisanja, te sve ostale tragove koji bi mogli ukazivati na kulturu objekta (povijesnog) istraživanja.¹²

Ovaj rad bio je pokušaj da se preispitaju načini prikazivanja žena u povijesti Druge Jugoslavije. Željelo se prikazati aspekte javnog i privatnog života žena koji su ostali nepoznati i o kojima se ne govori kada se promatra *opća povijest* Hrvatske u 20. stoljeću. U radu ograničenog formata nije bilo moguće prikazati sve aspekte života žene, ali zato su se odabrali oni najznačajniji aspekti iz javne i privatne sfere svakodnevnog života.

U skladu s istraživačim pristupom i metodom, ovaj rad bavit će se kulturnim i društvenim položajem žena u hrvatskoj povijest za vrijeme Druge Jugoslavije. U prvom će se poglavlju analizirati kulturna povijest žena kroz prizmu ustavnopravnih i zakonodavnih aktova koji su dafinirali položaj žena u jugoslavenskom samoupravnom socijalizmu. Važno je

⁷ Gross, 1996: 314

⁸ Haviland, 2004: 34

⁹ Gross, 1996: 306

¹⁰ Gros, 1996: 306

¹¹ Katunarić, 1987: 113

¹² Creswell, 2007: 68

istaknuti prvni položaj jer on prikazuje odnos vlasti prema ženama, njihovoj ravnopravnosti i položaju u društvu. Drugo poglavlje bavi se javnim životom žena, a u tu su sferu uključeni problemi poput participacije žena u politici, zapošljavanje i položaj žena na tržištu rada, migracije žena, zdravstvena i socijalna zaštita te obrazovanje žena. Treće poglavlje bavi se privatnom sferom života žena, a uključuje utjecaj braka i obitelji na svakodnevnicu žena, položaj žena u domaćinstvu, utjecaj seksualne revolucije na oslobađanje stavova o primjerenom ženskom ponašanju te sliku žena u medijima i žensku modu. S obzirom na kritičku misao, metodologiju i teorijsko utemeljenje, osnovna orijentacija ženske povijesti jest neofeministička¹³, stoga će se poslijednje poglavlje baviti odnosnom socijalističke vlasti prema feminizmu i pitanju rodne jednakosti. U sklopu tog poglavlja istaknute su Hrvatice iz vremena Druge Jugoslavije koje su otavile traga u povijesti.

2. Ustavno-pravni i zakonodavni položaj žena u samoupravnom socijalizmu

Ustav je najvažniji zakon u državi kojim se definira status građana i skupina organiziranih u državno-političku zajednicu te im se jamči politički subjektivitet.¹⁴ Ustavni identitet države stvoren je onda kada je pojedincima i društvenim skupinama osiguran status u političkoj zajednici.¹⁵ Stvaranjem Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) 1946. godine preuzeo se liberalno-demokratski model ustava koji nije imao veze sa socijalističkom stvarnošću u državi. Nakon razlaza sa Staljinom 1948. Godine,¹⁶ jugoslavensko vodstvo odlučilo se za stvaranje specifičnog ustavnog poretka zasnovanog na načelu radničkog samoupravljanja kojim se omogućilo uvođenje elemenata tržišnog gospodarstva, a načelo je bilo prikladno za integraciju jugoslavenskih naroda bez ograničavanja na nacionalne okvire.¹⁷

¹³ Neofeminizmom (ili feminizmom drugog vala) se mogu nazvati i svi ženski pokreti koji nastaju od šezdesetih godina prošlog stoljeća, a u akademskim se teorijama pronalaze se i pod pojmom *ženski studiji* (Iveković, 1987: 9). Više o feminizmu pogledati u 5. poglavlju.

¹⁴ Baričević, 2007:204

¹⁵ Baričević, 2007:204

¹⁶ Nakon Drugog svjetskog rata započet je proces komunizacije istočne Europe sa Moskvom i Staljinom na čelu. Tito je prihvatio takav način organizacije i uprave, vjerujući da će Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) ostati dosljedan ideologiji egalitarnosti u Istočnom Bloku. Vrlo brzo postalo je jasno kako Istočni blok nije zamišljen kao društvo sličnih i jednakih, već poslušnih SSSR-u. Tada započinje udaljavanje Tita od Staljina, odnosno KPJ od Informacijskog biroa komunističkih partija (Informbiro). Prvi problemi nastali su oko nekoliko međunarodnih pitanja (Trsta, balkanske federacije s Bugarskom, podrške grčkim komunistima u građanskom ratu) te u unutarnjoj politici gdje je jačao kult Titove ličnosti, što Staljinu nikako nije odgovaralo. KPJ nije željela prihvatiti Staljinove rezerve i prigovore, pa su Tito i sudradnici procijenili da se mora braniti načelo pune ravnopravnosti u odnosima sa SSSR-om. U ljeto 1948. godine Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) isključena je iz Informbiroa, te započinje približavanje Druge Jugoslavije Zapadu. Na neki način, Druge Jugoslavije ovim je potezom uključena u Hladni rat kao kompromisna, *nesvrstana* zona koja politički i ekonomski pleše između Zapada i Istoka (prema: Korea Gajski, 2015: 55 – 56)

¹⁷ Baričević, 2007:204

Nakon tog prijelomnog trenutka izmijenila su se dva ustava koja se razlikuju po tome što je u jednom suverenitet imao proletarijat, a u drugom nacija¹⁸. Dakle, razdoblju trajanja Druge Jugoslavije, od 1945. do 1989. godine, promijenila su se tri ustavna razdoblja. Prvo je bilo razdoblje FNRJ koje je započelo donošenjem Ustava 1946. godine, drugo razdoblje započinje donošenjem SFRJ, a treće ustavno razdoblje traje od 1974. godine kada je donesen posljednji Ustav SFRJ¹⁹.

Svi ustavi Druge Jugoslavije obuhvaćaju trijadu ljudskih prava, odnosno ukupnost ljudskih, građanskih i političkih prava. Ljudska prava su prava koja proizlaze da je svaki pojedinac ljudsko biće i kao takav ima univerzalno pravo na jednako vrednovanje spram drugih pojedinaca, bez obzira na spol, rasu, vjeru, etničku pripadnost, političko ili drugo uvjerenje, nacionalno ili socijalno podrijetlo, imovinu, obrazovanje ili društveni položaj. Ljudska prava su neotuđiva i neponištiva, nisu pitanje zasluge ili nagrade te se ne mogu darovati niti oduzeti. Značajni razvoj zaštite ljudskih prava započinje nakon Drugog svjetskog rata, kada se to pitanje podiže na razinu međunarodnih odnosa i međunarodnog prava.²⁰ Jugoslavensku, a time i hrvatsku povijest u poslijeratnom razdoblju obilježio je politički sustav zasnovan na partijskom monopolu, a pravni i zakonodavni sustav bili su sredstva za ostvarivanje socijalizma. Najznačajnije odrednice tog sustava bile su diktatura proletarijata, federalizam, jedinstvo vlasti, kolektivno vlasništvo, samoupravljanje i politička instrumentalizacija prava²¹. Komunisti su zakon shvaćali kao sredstvo u rukama vladajuće klase koje služi za zaštitu i ostvarenje političkih interesa, a pravi im je poredak predstavljao formalni okvir djelovanja. Također, karakteristika socijalističkog pravnog sustava bila je i potiskivanje građanskog uređenja te brisanje individualizma i liberalističkog duha.²² Socijalizam nagašava važnost kolektiva, jednakosti svih, a pojedinca afirmira preko njegova člastva u kolektivu. Javnopravno uređenje u socijalizmu je prioritetno u odnosu na građanskopravno.²³

U siječnju 1946. godine donesen je prvi Ustav FNRJ, da bi se godinu dana nakon, u siječnju 1947. donio Ustav Narodne Republike Hrvatske, federativne jedinice u sklopu FNRJ.²⁴ U 21. členu V. glave Ustava FNRJ navedeno je :„*Svi građani Federativne Narodne*

¹⁸ Baričević, 2007:204

¹⁹ Mihaljević, 2011: 25

²⁰ Mihaljević, 2011: 27

²¹ Mihaljević, 2011:31 - 32

²² Mihaljević,2011: 33

²³ Mihaljević, 2011:33

²⁴ Mihaljević, 2011:34

Republike Jugoslavije jednaki su pred zakonom i ravnopravni su bez obzira na narodnost, rasu i vjeroispovjest. Ne priznaju se nikakvi privilegiji po rođenu, položaju, imovnom stanju i stupnju obrazovanju. Protivan je ustavu i kažnjiv svaki akt kojim se građanima daju privilegiji ili organičavaju prava na temelju razlike u narodnosti, rasi i vjeroispovjesti i svako propovijedanje, rasne ili vjerske mržnje i razdora. ²⁵ U članu 23. određeno je da „svi građani bez razlike spola, narodnosti, rase, vjeroispovjesti, stupnja obrazovanja i mjesta stanovanja, koji su navršili 18 godina starosti, imaju pravo da biraju i budu birani u sve organe državne vlasti.” ²⁶ Za temu ovog rada najvažniji je ipak član 24. koji kaže: „Žene su ravnopravne s muškarcima u svim područjima državnog, privrednog i društvenog – političkog života. Za jednaki rad žene imaju pravo na jednaku plaću kao i muškarci i uživaju posebnu zaštitu u radnom odnosu. Država naročito štiti interese matere i djeteta osnivanjem rodilišta, dječijih domova i obdaništa i pravom matere na plaćeni dopust prije i poslije porođaja.” ²⁷

Ustav iz 1946. ostao je nepromijenjen sve do novog Ustava iz 1963. godine. Taj ustav nije dirao ustavna određenja o pravima i dužnostima građana i nije poništavao niti jednu odredbu iz glave V. Ustava FRNJ iz 1946. ²⁸ Ustav iz 1963. naglašava da su slobode i prava čovjeka i građanina neotuđivi dio i izraz socijalističkih i demokratskih odnosa te da se čovjek oslobađa svake eksploatacije i samovolje te osobnim i udruženim radom stvara uvjete za svestrani razvitak i slobodno izražavanje svoje osobnosti i ljudskog dostojanstva. ²⁹ Svi su građani jednaki pred zakonom u pravima i dužnostima, bez obzira na razlike u spolu, nacionalnosti, rasi, vjeroispovijesti, jeziku, obrazovanju, društvenom i kulturnom položaju. Ustav iz 1963. dokida jezičnu neravnopravnost koja je sadržana u Ustavu iz 1946. te izjednačava muškarce i žene. ³⁰ Novi Ustav ne sadrži posebni članak kojima se izjednačavaju prava muškaraca i žena. ³¹ Ustavom SFRJ iz 1963., koji se nazivalo i „poveljom samoupravljanja“ centralizacija je postigla vrhunac, što je dovelo do sukoba na samom vrhu vlasti. Sukob se je okončao na takozvanom Brijunskom plenumu 1966. godine, a očitovao se nizom ustavnih amandmana i nadopuna: 1967., 1968. i 1971. godine. ³² Amandmanima je pokrenut proces promjena odnosa između federacije i republika, s tendencijom jačanja položaja republika i novonastalih autonomnih pokrajina.

²⁵ Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 1946: 12

²⁶ Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 1946: 12-13

²⁷ Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 1946: 13

²⁸ Mihaljević, 2011: 36

²⁹ Mihaljević, 2011:36

³⁰ Mihaljević, 2011: 37

³¹ Mihaljević, 2011:37

³² Mihaljević, 2011:37

Prema Ustavu iz 1974., SFRJ je država zasnovana na suverenosti naroda i samoupravljanju proletarijata. Država je predstavljala socijalističku samoupravnu, ali u nekoj mjeri i demokratsku zajednicu radnog naroda Druge Jugoslavije. Ustavom je određeno kolektivno predsjedništvo federacije, a za doživotnog predsjednika države postavljen je Josip Broz Tito. Prema tom Ustavu, jugoslavenske republike postale su formalno suverene i dobile su određene slobode, koje se uglavnom nisu ostvarivale zbog represije partijskog i policijskog aparata.³³ Unatoč zabrani javnih manifestacija vezanih za povijest i kulturu svakog naroda, javno isticanje nacionalnih tradicija (poput pjevanja nacionalnih pjesama ili pričanja viceva o jugoslavenskim nacijama), Ustav je formalno proklamirao jednakost svih ljudi. Tako se u glavi III., članu 154. ističe da se „slobode i prava čovjeka i građanina, utvrđeni ovim ustavom, ostvaruju se u međusobnoj solidarnosti ljudi i ispunjavanjem dužnosti i odgovornosti svakog prema svima i svih prema svakomu. Slobode i prava čovjeka i građanina ograničeni su samo jednakim slobodama i pravima drugih te ustavom utvrđenim interesima socijalističke zajednice. Svatko je dužan poštivati slobode i prava drugih, i odgovoran je za to.“³⁴ Ista prava i slobode čovjeka ponovljena su u Ustavu Socijalističke Republike Hrvatske. Pred zakonom su svi jednaki. Ustav je branio svaku diskriminaciju, pa tako i onu na osnovi spola.

Zaključak analize ustava Druge jugoslavije jest da su žene u socijalističkom razdoblju hrvatske povijesti ostvarile specifična prava i privilegije te se može ustvrditi da je po tome jugoslavensko zakonodavstvo bilo naprednije čak i od nekih demokratskih, zapadnoeuropskih pravnih sistema. Prvi, veoma važan primjer jest, u odnosu na ostatak svijeta, relativno rano davanje prava glasa svim punoljetnim jugoslavenskim, pa tako i hrvatskim ženama. Nadalje, već 1946. godine *Zakonom o braku* izjednačen je položaj žena i muškaraca u bračnoj zajednici, a zakonima sa područja obiteljskog prava, 1947. godine, izjednačena su prava djece dobivene u braku i izvan braka.³⁵ *Zakon o socijalnoj zaštiti* uveo je i osiguranje žena prilikom trudnoće, a uključuje plaćen porodiljni dopust, te pravo na raniju mirovinu u odnosu na muškarce.³⁶ Žene su pravo na odlučivanje o rađanju djece dobile zakonskom odredbom iz 1951. godine, da bi ta sloboda ušla u Ustav 1974. kao temeljno ljudsko pravo.³⁷ Od 1978.

³³ Đurkan, 2015:18

³⁴ Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1974: 99

³⁵ www.6yka.com, *Žene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do repatrijahalizacije* [https://www.6yka.com/novosti/zene-u-socijalizmu-od-ubrzane-emancipacije-do-ubrzane-repatirjarhalizacije]

³⁶ www.6yka.com, *Žene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do repatrijahalizacije* [https://www.6yka.com/novosti/zene-u-socijalizmu-od-ubrzane-emancipacije-do-ubrzane-repatirjarhalizacije]

³⁷ www.6yka.com, *Žene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do repatrijahalizacije* [https://www.6yka.com/novosti/zene-u-socijalizmu-od-ubrzane-emancipacije-do-ubrzane-repatirjarhalizacije]

godine ženska prava su još više specificirana. Zajamčen je slobodni izbor žene da rodi ili prekine trudnoću do desetog tjedna starosti embrija, pravo na slobodnu upotrebu kontracepcijskih i hormonalnih sredstava, mogućnost sporazumnog razvoda braka u slučaju prihičkog, fizičkog i moralnog terora muškarca.³⁸

Najvažniji međunarodni zakonodavni akt za unaprijeđenje rodne ravnopravnosti iz ovog razdoblja jest *Međunarodna povelja ženskih prava*, odnosno *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women* (CEDAW), potpisana od strane SFRJ 1979. godine.³⁹ Ta povelja definira opće standarde rodne ravnopravnosti, ali i standarde u specifičnim rodnim područjima kao što su zapošljavanje, obrazovanje i nasilje nad ženama.⁴⁰ Također, formulira politiku otkaljanja diskriminacije žena na političkoj, društvenoj, ekonomskoj i kulturnoj razini. Usprkos i danas važećoj povelji ravnopravnost žena i otkaljanje diskriminacije u navedenim sferama života nisu u potpunosti postignuti.

3. Javni život žena u Drugoj Jugoslaviji

U ovom poglavlju proučavati će se javni život žena i način na koji su žene participirale u politici i društvenim aktivnostima. Glavna teza ovog poglavlja jest da je najvažniji pokazatelj koliko su žene prihvaćene i kakva je kultura društva u kojem žive njihov položaj u javnom životu. Pod javnim životom žena ovdje se smatra politička i društvena djelatnost, zaposlenje, obrazovanje, socijalna i zdravstvena zaštita. Istraživački cilj jest prikazati kako su država i državne organizacije utjecale na to da žene dobiju mjesto u društveno-političkom životu, te koje su bile osnovne značajke i problemi političke participacije, zapošljavanja,

³⁸ Đurkan, 2015:19

³⁹ *Međunarodnu povelju ženskih prava* (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women) ili CEDAW usvojila je Opća skupština Ujedinjenih naroda 1979. godine, stupila je na snagu 1981. godine. Potpisana je od strane 99 zemalja, ratificirana je od njih 20. Napisana je na arapskom, engleskom, francuskom, kineskom, ruskom i španjolskom jeziku. Zemlje članice Ujedinjenih naroda koje nisu potpisale CEDAW jesu Iran, Somalia, Sudan i Kraljevina Tonga, a nije ju potpisao niti Vatikan. Sjedinjene Američke Država i Republika Palau potpisale su povelju, ali ju nisu ratificirale. Republika Kina (Tajvan) ratificirao je povelju 2007. godine. Posljednja zemlja koja je potpisala CEDAW jest Južni Sudan (2015). Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija potpisala je *Povelju* 1980. godine, a do ratifikacije sporazuma došlo je 1982. Nakon raspada Druge Jugoslavije, Republika Hrvatska prihvaća i ratificira *Povelju* 1992. godine. CEDAW je kreirana kako bi se zaustavila diskriminacija žena i djevojčica, kako bi se ženama zagarantirala jednaka društvena prava u javnoj i privatnoj sferi života, što uključuje: pristup novcu, imovini, zdravstvenoj njezi, obrazovanju i znanju, pravo na život oslobođen od okrutnog, nehumanog i ponižavajućeg tretmana. *Međunarodna povelja ženskih prava* dostupna je na web stranici <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/>

⁴⁰ www.un.org, Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women [https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/]

obrazovanja, socijalne i zdravstvene zaštite žena u Drugoj Jugoslaviji. Posebno su se ispitali uzroci migracije jugoslavenskih žena te problemi s kojima su se one susretale u inozemstvu.

3.1 Participacija žena u političkom i javnom životu

Kod proučavanja participacije žena u političkom i javnom životu ne može se preskočiti razdoblje Drugog svjetskog rata jer tada započinje emancipacija žena od stege patrijarhalne kulture. Ta se politička participacija odvijala pod okriljem ženske partizanske organizacije nazvane Antifašistička fronta žena ili skraćeno AFŽ.⁴¹ Djelovanje AFŽ-a i okupljanje žena u toj organizaciji potaknuo je val promijena statusa žene u društvu. Politička emancipacija hrvatskih žena kao čin političke volje ozakonjena je u *Deklaraciji o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske*, donesenoj na Trećem zasjedanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) u svibnju 1944. godine, a očitovala se u aktivnom i pasivnom pravu glasa pri izborima za organe narodne vlasti.⁴² Politička emancipacija žena od strane AFŽ-a podrazumijevala je političku edukaciju žena i shvaćanje žena kao svjesnih i samostalnih političkih subjekata. Naglašavala se i kulturna emancipacija, odnosno nužnost obrazovanja žena u različitim područjima znanosti i kulturnog rada (organiziranje tečajeva za osposobljavanje aktivistkinja u oslobođenim i neoslobođenim teritorijima i gradovima, čitanje i surađivanje u ženskim listovima).⁴³ AFŽ se posebno specijalizirala za redefiniciju položaja žena, koje su dotad bile marginalna kulturna skupina.⁴⁴ Nakon rata, AFŽ gubi svoju borbenu strast i ostaje djelovati kao organizacija pod okriljem KPJ. S vremenom je AFŽ postala samo jednim sektorom Partijskog rada koji u mirnodopskom razdoblju nije zadovoljavao svoje prvotne funkcije, te je

⁴¹ Antifašistička fronta žena osnovana je u Bosanskom Petrovcu u prosincu 1943. godine i predstavlja prvu političku organizaciju u kojoj su se žene okupljale i kroz koju su sudjelovale u javnom i društvenom životu Druge Jugoslavije. Prema Lydiji Sklevicky (1996: 25-115) za vrijeme Drugog svjetskog rata postojale su dvije glavne skupine zadataka koje je AFŽ imala ostvariti. Prvi zadatak bio je pomoć vojsci (osiguravanjem njezine materijalne baze akcijama sakupljanja hrane, materijalnih sredstava i dobrovoljnim radovima) te organizacija pozadine (osiguravanjem normalnog odvijanja života na oslobođenim područjima provođenjem svih mjera socijalne politike – zbrinjavanjem djece, ranjenika, nemoćnih i tako dalje). Druga skupina zadataka obuhvaćala je političku i kulturnu emancipaciju žena te integraciju žena na ravnopravnim osnovama u Narodnooslobođilačkoj borbi i borbi za novo društvo i njegovu konsolidaciju. AFŽ je bila dobrovoljno udruženje čiji je zadatak bio afirmacija žena u borbi za ostvarenje ravnopravnosti među članovima partizanskog pokreta i među samim ženama. Pri tome se velik dio pažnje usmjeravao na obrazovanje žena. Prvenstveni cilj AFŽ-a za vrijeme Drugog svjetskog rata bilo je da se aktivizira žene i da ih se makne iz pasivnog položaja te da se obrani žensko pravo na društvenu i političku aktivnost. Poslije Drugog svjetskog rata, AFŽ bila je jedina baštinica i nastavljačica ženskog pokreta u Hrvatskoj. AFŽ je djelovala kao jedina ženska masovna organizacija u poretku, postavši na neki način i sama dio poretka jer je usko bila povezana sa KPJ (prema: Sklevicky, 1996:25-115).

⁴² Sklevicky, 1996:26

⁴³ Sklevicky, 1996:26

⁴⁴ Sklevicky, 1996:26

dobila konotaciju ekscentričnog, komičnog i neprilagođenog ženskog aktivizma.⁴⁵ AFŽ se 1953. godine samoukinula, uz obrazloženje da u Jugoslaviji ne treba postojati posebna organizacija koja tretira žene i ženska pitanja, već da je taj zadatak u rukama države.⁴⁶ Smatralo se da je briga za ravnopravnost žena integrirana u politiku socijalističke Jugoslavije i u principe komunističkog sistema.⁴⁷ Pitanje ženske ravnopravnosti prestaje biti *ženski* problem i postaje navodni društveni problem. Na taj način bilo kakva politička udruživanja žena postaju praktički nemoguća.⁴⁸ Nestankom AFŽ-a nestalo je aktivno, od strane države poticano, okupljanje žena. Mjesto ukinutog AFŽ-a zauzima *Savez ženskih društva*, koji je djelovao od 1959. do 1961. godine kada ga zamjenjuje *Konferencija za društvenu aktivnost žena*.⁴⁹

Pitanje političke participacije žena predstavljalo je problem za vladajuće, posebice nakon ukidanja AFŽ-a jer je država na sebe preuzela pitanje integracije žena u javni život Druge Jugoslavije. Ta se integracija trebala odvijati kroz različite državne i radničke institucije. Istraživanje o *Položaju žene u porodici i društvu u Hrvatskoj* provedenom 1969. godine na Institutu za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu pokazuje društvenu integriranost zaposlenih žena u organe samoupravljanja i društveno-političke organizacije. Prema rezultatima istraživanja, žene su bile poprilično nezainteresirane za neku određenu političku participaciju, bilo u radnoj organizaciji, bilo u širim društvenim strukturama. U najpozitivnijim slučajevima, žene su bile članice radničkog savjeta ili upravnog odbora u svojoj radnoj organizaciji (i to samo 16 % njih, dok su ostale bile raspoređene u školskim odborima, predstavničkim tijelima te savjetu u zdravstvu.)⁵⁰ Većinom su žene sa srednjom stručnom spremom sudjelovale u organima samoupravljanja i u političkom pogledu bile su najambicioznije.⁵¹ Zaposlene žene, kao i muškarci, najčešće su bile članice Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ). Gotovo 75% zaposlenih žena bilo je učlanjeno u tu najmasovniju društveno-političku organizaciju.⁵² Nadalje, žene su često bile učlanjenje u organizaciju Crvenog križa (gotovo 50% anketiranih zaposlenih žena) i u Savez Sindikata

⁴⁵ Sklevicky, 1984: 114 - 115

⁴⁶ www.libela.org, *Arhiv AFŽ-a čuva najvažnije emancipacijsko naslijeđe koje imamo* [https://www.libela.org/razgovor/6310-arhiv-afz-a-cuva-najvaznije-emancipacijsko-naslijedje-koje-imamo/]

⁴⁷ www.libela.org, *Arhiv AFŽ-a čuva najvažnije emancipacijsko naslijeđe koje imamo* [https://www.libela.org/razgovor/6310-arhiv-afz-a-cuva-najvaznije-emancipacijsko-naslijedje-koje-imamo/]

⁴⁸ www.6yka.com, *Žene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do repatrijarhalizacije* [https://www.6yka.com/novosti/zene-u-socijalizmu-od-ubrzane-emancipacije-do-ubrzane-repatijarhalizacije]

⁴⁹ www.6yka.com, *Žene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do repatrijarhalizacije* [https://www.6yka.com/novosti/zene-u-socijalizmu-od-ubrzane-emancipacije-do-ubrzane-repatijarhalizacije]

⁵⁰ Klauzer, Mihailović, Ostoić, 1971: 89

⁵¹ Đurkan, 2015:30

⁵² Klauzer, Mihailović, Ostoić, 1971: 90

(nešto više od 43% žena).⁵³ U SKJ bilo je učlanjeno manje od 25% anketiranih žena, a 13% njih nije bilo učlanjeno niti u jednu društveno-političku organizaciju.⁵⁴ Iz navedenih podataka vidljivo je kako je politika u Drugoj Jugoslaviji bila tradicionalno *muški posao*. Malo je žena koje se uopće odlučuju učlaniti, a kamoli sktivno sudjelovati u nekom od organa upravljanja. Vjerojatno je riječ o tome da su ukorijenjeni stereotipi, mentalitet i kulturno nasljeđe onemogućavali ženama da dobiju jednak pristup politici kao i muškarci.⁵⁵

Loš položaj žena radnica, težak i spor proces napredovanja u karijeri (o čemu će se još govoriti u nastavku rada), ukazuju na slabe izgledе žena u političkim hijerarhijama jugoslavenskog društva. Veoma je malen broj žena bio zastupljen u delegatskom sistemu, sindikatima i KPJ/SKJ, unatoč različitim kampanjama koje su se provodile kako bi se povećale kvote žena i drugih društveno inferiornih kategorija u političkom sistemu. Kako bi se pokazalo učešće žena u politici, analizirao se postotak žena na Kongesima KPJ/SKJ. Godine 1948., tek je 19,9% žena bilo učlanjeno u partiju, da bi na Petom kongresu sudjelovalo tek 9,7% žena.⁵⁶ Na Šestom kongresu Komunističke partije Jugoslavije, održanom u Zagrebu 1952. godine, zabilježeno je prisustvo samo šest žena u Centralnom komitetu. Na Sedmom Kongresu 1958. godine, koji se odražavao u jeku ekonomskog procvata zemlje zahvaljujući uvođenju politike samoupravljanja, problem ženskog sudjelovanja u političkom životu i u Partiji postao je goruća tema.⁵⁷ Od tada raste, iako ne zamjetno, broj žena u politici. Godine 1960. tek je 16% žena bilo učlanjeno u partiju.⁵⁸ Na Jedanaestom Kongresu Saveza komunista, 1978. godine, učešće žena u politici povećalo se na 23,3%.⁵⁹ Na istom Kongresu Josip Broz Tito problem rodne nejednakosti proglašava klasnim pitanjem, dok ostali delegati smatraju da je problem više ležao u primitivizmu i zaostalim religijskim praksama.⁶⁰

Može se zaključiti kako je uzrok neparticipiranja žena u politici bilo ograničeno tradicionalno razmišljanje, ali i nezainteresiranost žena za ideološkom i političkom

⁵³ Klauzer, Mihailović, Ostoić, 1971: 90

⁵⁴ Klauzer, Mihailović, Ostoić, 1971: 90

⁵⁵ Đurkan, 2015:30

⁵⁶ www.6yka.com, *Žene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do repatrijahalizacije* [https://www.6yka.com/novosti/zene-u-socijalizmu-od-ubrzane-emancipacije-do-ubrzane-repatirjarhalizacije]

⁵⁷ www.6yka.com, *Žene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do repatrijahalizacije* [https://www.6yka.com/novosti/zene-u-socijalizmu-od-ubrzane-emancipacije-do-ubrzane-repatirjarhalizacije]

⁵⁸ www.6yka.com, *Žene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do repatrijahalizacije* [https://www.6yka.com/novosti/zene-u-socijalizmu-od-ubrzane-emancipacije-do-ubrzane-repatirjarhalizacije]

⁵⁹ www.6yka.com, *Žene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do repatrijahalizacije* [https://www.6yka.com/novosti/zene-u-socijalizmu-od-ubrzane-emancipacije-do-ubrzane-repatirjarhalizacije]

⁶⁰ www.6yka.com, *Žene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do repatrijahalizacije* [https://www.6yka.com/novosti/zene-u-socijalizmu-od-ubrzane-emancipacije-do-ubrzane-repatirjarhalizacije]

mobilizacijom. Kako slabi utjecaj komunističke i socijalističke ideologije, tako slabi i volja ljudi za ponavljanjem ispraznih ideoloških fraza i vjera u mogućnost opstajanja marksističkog modela društva.

3.2. Zapošljavanje žena u sistemu socijalističkog samoupravljanja

Brzi razvoj industrije potaknuo je mnoge društvene promjene; porastao je životni standard, počele su se napuštati tradicionalne životne navike, a dolazi i do razvitka novih tehnologija koji poboljšava proizvodni proces. Industrijalizacija je otvorila mogućnosti zapošljavanja mlade generacije oba spola, ali prije svega žena, koje su u prošlim vremenima bile isključivo zaposlene u domaćinstvima. Industrijalizaciju prati i ubrzana migracija stanovništva iz sela u gradove. Popis stanovništva iz 1971. godine pokazao je da se u poslijeratnom periodu iz mjesta rođenja preselilo 40% ukupnog stanovništva Jugoslavije.⁶¹ Od stanovništva koje se preselilo u gradove, 64% došlo je iz ruralnih područja zemlje.⁶² Migraciju selo – grad i promjene u ekonomskoj strukturi stanovništva pratilo je proces širenja gradova, nastajanje novih industrijskih centara i proces urbanizacije

Za promjenu položaja žene bilo je značajno nastajanje industrijskih centara i gradova u kojima su se one zapošljavale i to u nepoljoprivrednim djelatnostima. U prethodnim razdobljima žene su radile gotovo isključivo u poljoprivredi i u domaćinstvu. Budući da su se iz ruralnih krajeva selile mlađe žene, one su se prije oslobađale tradicionalnih stavova, pa je primjećeno kako su mlade doseljenice sa sela brže prihvaćale nove uvjete rada u industriji od žena iz tih gradova.⁶³ Kod žena koje su već živjele u gradovima, naučile biti majke i domaćice te na taj način doprinosti obitelji, duže je ostala ukorijenjena tradicionalna slika *žene domaćice*. Žene doseljenice nisu imale drugog izbora nego raditi izvan doma i ekonomski pridonositi kućnom budžetu, koji je s preseljenjem u grad postao veći.

U teoriji socijalističkog rada, industrijalizacija je otvorila mogućnost rada bez obzira na bračno stanje žene, a s razvojem organizirane društvene brige za djecu olakšalo se i zapošljavanje majki. Iz socijalistički orijentirane literaturi, kakva je knjiga Vide Tomšič (1981), mogu se proizvesti zaključci kako se je industrijalizacija Druge Jugoslavije vršila se u jeku socijalističke izgradnje i doprinosila borbi za novi položaj žene u društvu, obitelji i domaćinstvu. Čini se da ipak takve konstatacije nisu apsolutno istinite. Zaista, žene su se

⁶¹ Tomšič, 1981: 89

⁶² Tomšič, 1981: 89

⁶³ Tomšič, 1981: 90

mahom selile u gradove, zapošljavale u industriji, ali njihov položaj time postaje još opterećeniji jer sada rade na dvije fornte, i u domu i van njega.

Ono što nije sporno jest to da je odlazak žena na rad van doma promijenio ekonomsku strukturu domaćinstava. Zaposlenost žena povećala je opću produktivnost društva, a povećala se i kupovna moć stanovništva. Time su stvoreni povoljniji materijalni, zdravstveni, kulturni i socijalni uvjeti za život. Značaju zapošljavanja žene za njenu ekonomsku samostalnost u sistemu socijalističkog samoupravljanja pridružuju se i nova prava. Prema marksističkoj teoriji, status radnika u udruženom radu jest status samoupravljača koji ima neotuđivo pravo odlučivati o proizvodnji, raspodjeli dohotka i cjelokupnoj društvenoj reprodukciji.⁶⁴

U poslijeratnom razdoblju broj zaposlenih žena povećao se za približno devet puta, što je bilo i za očekivati s obzirom na potrebu za poslijeratnom obnovom i potrebama društva za stvaranjem novih kulturnih vrijednosti i obrazaca socijalizma. U periodu od 1954. do 1974. godine, prosječna godišnja stopa rasta zapošljavanja žena iznosila je 6%, dok je stopa ukupnog zapošljavanja bila 4,5%, a stopa zapošljavanja muškaraca 3,8%.⁶⁵ Postotak žena u ukupnom broju zaposlenih razlikuje se po republikama i autonomnim pokrajinama a kreće se od 44% u Sloveniji (najrazvijenijoj jugoslavenskoj republici) do 20% na Kosovu (slabo razvijenoj jugoslavenskoj autonomnoj pokrajini).⁶⁶ Brže zapošljavanje žena u manje razvijenim krajevima pomoglo je suzbijanju patrijarhalnosti i tradicionalizma u obiteljskim odnosima i društvu u cjelini.⁶⁷

Mlade su žene nesumljivo izražavale snažnu želju da se zaposle. Žena sve manje povezuje svoj položaj i ugled u društvu i obitelji s ulogom domaćice ili položajem svog muža u društvu, i želi se sama afirmirati svojim radom.⁶⁸ Zaposlenost ne pruža ženi samo ekonomsku samostalnost, najvažnija funkcija je ostvarivanje samostalnosti i nezavisnosti od treće strane. Na to se nadovezuje i ostvarivanje vlastitih afiniteta i iskazivanje kreativnosti na području interesa.

Prema popisu stanovništva iz 1961. godine, udio žena koje rade u poljoprivredi bio je 42% jer je puno muškaraca napustilo poljoprivredu i zaposlio se u industriji.⁶⁹ Najviše aktivnih radnica u poljoprivredi bio je u Sloveniji (48%), Hrvatskoj (46%), BiH (39%), Srbiji (24%) i

⁶⁴ Tomšič, 1981: 91

⁶⁵ Tomšič, 1981: 91

⁶⁶ Tomšič, 1981: 92

⁶⁷ Tomšič, 1981: 92

⁶⁸ Tomšič, 1981: 92

⁶⁹ Dujmović, 2016: 35

Vojvodni (32,5%) – što ukazuje da su one republike gdje je industrijalizacija bila uspješnija imale više zaposlenih žena u poljoprivredi.⁷⁰ U Sloveniji je s 25% gospodarstava upravljala žena, a u Hrvatskoj s 20%.⁷¹ Do *feminizacije* poljoprivrede dolazi zbog intenzivne industrijalizacije Druge Jugoslavije i potrebe za muškom radnom snagom,⁷² U trenutku kada se žene počinju intenzivnije zapošljavati u industriji, primjećuje se minimalno smanjenje podjele poslova, djelatnosti i zanimanja na tradicionalno *muške* i tradicionalno *ženske* poslove. Godine 1978., oko 71% žena bilo je zaposleno u gospodarstvu, a 29% u izvangospodarskim djelatnostima, dok je 89% muškaraca radilo u gospodarskim, a samo 11% u izvan gospodarskim djelatnostima⁷³. U izvan gospodarskim djelatnostima posebno su osjetne razlike u sociokulturnim i društvenim djelatnostima te državnim organima i službama gdje su u većinskom dijelu zastupljene žene.⁷⁴ I u gospodarskim djelatnostima mogu se ipak uočiti izrazio *ženske* djelatnosti; to su redom tekstilna industrija, duhanska i prehrambena industrija te industrija kože⁷⁵, a od ostalih sektora ističu se trgovina, ugostiteljstvo i turizam.⁷⁶ Žene se zapošljavaju i u tada novim industrijama, elektrotehničkoj i kemijskoj industriji.⁷⁷

Dakle, raspored zaposlenih žena za vrijeme Druge Jugoslavije je bio poprilično tradicionalan, razlog je vjerojatno o tome da su to duboko usađeni stavovi koji imaju sociološke i ekonomske uzroke i posljedice. Država je Ustavom i zakonima zaista garantirala jednaku dostupnost svih radnih mjesta i jednakog osobnog dohotka za rad, ali u praksi to nije bilo tako. Kao jedno od objašnjenja uzima se nepovoljnija kvalifikacijska struktura žena.⁷⁸ Žene su većinom radile u zanimanjima koja nisu zahtjevala veću kvalifikaciju ili više školsko obrazovanje⁷⁹. Muškarci koji imaju stručnu kvalifikaciju, za odradu istog posla kao i nekvalificirana žena, dobivaju veća primanja. Također, žene nerijetko zauzimaju slabije plaćene položaje, a i rade u onim gospodarskim sektorima gdje su primanja manja. Teškoće u zapošljavanju imaju i mlade, kvalificirane žene koje često nisu adekvatno profesionalno osposobljene u skladu s potrebama društva i gospodarstva. Primjerice, 1974. godine vidljivo je kako je u kategorijama nezaposlenih žena velik broj onih sa srednjom stručnom spremom iz

⁷⁰ Dujmović, 2016: 35

⁷¹ Dujmović, 2016: 35

⁷² Barbić et. al., 1984: 63

⁷³ Tomšič, 1981: 93

⁷⁴ Dujmović, 2016: 36

⁷⁵ Tomšič, 1981: 94

⁷⁶ Đurkan, 2015: 26

⁷⁷ Tomšič, 1981: 93

⁷⁸ Tomšič, 1981: 95-97

⁷⁹ Đurkan, 2015:26

zanatskih struka (naročito obrada tekstila), ekonomista, pedagoga i upravno-birotehnički radnika.⁸⁰

Žene su rijetko bile na rukovodećim pozicijama. Iako je zajamčena pravna, ustavna i zakonska ravnopravnost među spolovima stavila Drugu Jugoslaviju među najnaprednije zemlje u svijetu po tom pitanju, stvarnost je bila drugačija. Ekonomska emancipacija, kao mjesto ljudske emancipacije, žene radnice stavila je u neravnopravan odnos, usprkos proklamiranim ustavnim, zakonskim i pravnim normama.⁸¹ Različit odnos u evaluiranju spolova, kao ideologija, infiltrirao se u svijest stanovništva, jugoslavenskog proletarijata. Žene su teže nalazile posao od muškaraca, pristajale su na niže plaće, sporije su napredovale ili uopće nisu napredovale, imale su lošije uvjete rada i općenito su se nalazile u lošijoj situaciji na radnom mjestu od muškaraca.⁸²

Već spomenuto istraživanje o *Položaju žene u porodici i društvu Hrvatske* iz 1969. godine donosi stavove žena prema zaposlenosti. Na pitanje je smatraju li žene da je rad u izma doma potreban, potvrdno je odgovorilo oko 33,3% zaposlenih i 25% nezaposlenih žena, dok 40% zaposlenih i 20% nezaposlenih smatraju rad izvan doma potrebnim onda kada to zahtijevaju materijalne prilike.⁸³ Kao razlozi zašto žene rade izvan domaćinstva nevedeni su gospodarski, socijalni i psihološki faktori te ženina motivacija i prioritet razloga za zapošljavanje.⁸⁴ Istraživanje je pokazalo da žene nižeg obrazovanja za rad izvan kuće motivira poboljšanje materijalnog stanja obitelji i ekonomska samostalnost, dok žene s višim obrazovanjem motivira položaj u društvu, želja za radom izvan kuće i ekonomska samostalnost.⁸⁵ Nezaposlene žene kao najčešći razlog nezaposlenosti navodile su privremen boravak kod kuće radi podizanja i odgoja djece te privremenu nezaposlenost i treženje posla.⁸⁶ Neke žene navele su kako ne trebaju raditi zbog dobre materijalne situiranosti, dok neke navode problem niske kvalifikacije.⁸⁷

⁸⁰ Tomšič, 1981: 96

⁸¹ Đurkan, 2015:28

⁸² Đurkan, 2015:29

⁸³ Klauzer, Mihailović, Ostoić, 1971: 95

⁸⁴ Klauzer, Mihailović, Ostoić, 1971: 95

⁸⁵ Klauzer, Mihailović, Ostoić, 1971: 96

⁸⁶ Klauzer, Mihailović, Ostoić, 1971: 97

⁸⁷ Klauzer, Mihailović, Ostoić, 1971: 98

3.2.1. Poteškoće i uvjeti rada za žene u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj

Oko 60% žena na vrhuncu radne sposobnosti bile su zaposlene kao zemljoradnice, pri čemu one nisu bile vlasnice zemlje koju su obrađivale već su radile za druge, najčešće za svoje supruge koji su otišli u grad na posao.⁸⁸ Po tradiciji, obično je muškarac bio gospodar na seljačkom gospodarstvu, a ulogu gospodarice žena preuzima samo u slučaju kada obitelj nema odraslog muškarca koji bi mogao obavljati tu ulogu.⁸⁹ Žene, često nepismene, prezaposlene, preumorne i u lošem zdravstvenom stanju nisu bile niti u mogućnosti migrirati u gradove pa su ostajale na selu i održavale gospodarstvo. Ipak, zapošljavanje žena, predstavljao je osnovu za ravnopravnost spolova u Drugoj Jugoslaviji. U periodu između 1949. i 1952. godine dolazi do smanjenja broja zaposlenih, naročito žena, zbog povećanog ulaganja u vojsku koje je uslijedilo nakon Rezolucije Informbiroa i napadom Sovjetskog Saveza na jugoslavensku vlast, ekonomsku blokadu i vojne prijetnje⁹⁰. Ekonomsku situaciju pogoršali su i vremenski uvjeti, odnosno suša koja je uništila usjeve u ljetu 1950. godine.⁹¹ Ipak, u šezdesetima je udio žena koje traže posao bio 50% u odnosu na cjelokupni broj nezaposlenih, s laganim opadanjem do sredine šezdesetih zbog smanjenja broja nekvalificiranih radnica koje se prijavljuju za posao, poboljšanja kvalifikacijske strukture ukupnog broja žena koje se prijavljuju za posao i zbog zapošljavanja nekvalificiranih radnica na privremenom radu u inozemstvu.⁹²

Žene su u periodu do sredine šezdesetih godina, kada su intenzivnije od muškaraca radile u poljoprivredi, bile izložene teškim uvjetima rada. U individualnim domaćinstvima teški poslovi padaju na teret žene, ona obrađuje zemlju i bavi se uzgojem stoke jednako kao muškarac, a nerijetko i više nego li muškarac. Ukoliko su se individualna domaćinstva uključila u kooperaciju, muškarci su bili ti koji su potpisivali ugovore i dobivali novac, bez obzira što je žena vršila više od 50% rada na gospodarstvu.⁹³ Procjenjuje se da je 1965. godine u Drugoj Jugoslaviji u stalnom radnom odnosu u poljoprivredi bilo oko 40.000 žena, a u Hrvatskoj 9.700 žena.⁹⁴

⁸⁸ Dujmović, 2016: 36

⁸⁹ Barbić et. al., 1984: 61

⁹⁰ Milinkov, 2011: 179-180

⁹¹ Milinkov, 2011: 179-180

⁹² Dujmović, 2016: 36

⁹³ Dujmović, 2016: 37

⁹⁴ Livada et. al, 1967: 15-23

Kada se govori o ženama i njihovoj emancipaciji, samoupravljanje se zalagalo za rekonstruiranje privatne sfere života žena tako da ona bude dio jedinstvene društvene organizacije i da na taj način pojedina *ženska pitanja* postanu opće-društvena.⁹⁵ Međutim, ono što se u Jugoslaviji dogodilo provođenjem samoupravnog socijalizma jest to da se radnička klasa nije dovoljno afirmirala u upravljanju, a samim time nije se niti ostvarila pretpostavka o ostvarivanju boljeg položaja žena radnica. Kao što je već prikazano, žene nisu pokazivale zainteresiranost za političku participaciju, sudjelovanje u samoupravnim organima i radničkim vijećima. Osim toga poteškoće i zapošljavanje na lošijim radnim mjestima mogu se pripisati niskoj kvalificiranosti ženske radne snage, stavovima samih radnica i njihovih obitelji prema ženskom radu i aktivizmu, opterećenju žena prekovremenim radom, lošim radnim uvjetima, slabijem obrazovanju zbog tradicionalnih i kulturoloških stavova o školovanju žena i tako dalje⁹⁶. Primjećuje se ovdje već opisan trend da na višim pozicijama rukovodeće osobe radije biraju muškarce, čak i kad postoji kvalificirana ženska radna snaga. S manjom pozicijom dolazi i niža plaća, pa se može pretpostaviti da su žene zarađivale manje od muškaraca. Nažalost, to je problem koji prisutan još i danas.

U Socijalističkoj Republici Hrvatskoj od polovice šezdesetih godina većina žena zaposlenih u gospodarskim organizacijama pripada u niže kategorije stručnosti.⁹⁷ To je djelomično i zbog razloga što se odgađalo podići kvalifikacije radnicama pod okriljem preopterećenosti pa se tako radnice zadržava na nestabilnim, slabo plaćenim radnim mjestima i smanjuje im se mogućnost društvenog djelovanja. Obrazac zapošljavanja žena na nižim pozicijama i jako mali postotak onih radnica koje su napredovale i došle na pozicije sa većom moći odlučivanja pojavljuje se u cijeloj Jugoslaviji i nije karakterističan samo za Socijalističku Republiku Hrvatsku. U istraživanju provedenom nad radnicima tvornica u Hrvatskoj 1967. godine po pitanju nejednakog plaćanja muških i ženskih radnika došlo se do slijedećih rezultata: muškarci i žene izrazili su mišljenje da je niža plaća i otpremanje na niže plaćene pozicije rezultat ženskog izostajanja s posla zbog obiteljskih obaveza.⁹⁸ Primjerice, trudnice su često radile na lakšim pozicijama i odrađivale slabije plaćene poslove prije porođaja, a kad su rodile vratile bi se na iste pozicije umjesto da se vrate na stare, zahtjevnije i više plaćene poslove. Žene u Drugoj Jugoslaviji su bile te koje su zadnje dobivale posao i

⁹⁵ Dujmović, 2016: 38

⁹⁶ Majerić, 1967: 28

⁹⁷ Dujmović, 2016: 42

⁹⁸ Dujmović, 2016: 42

prve dobivale otkaz, što obrazlaže statističke podatzke da su 1965. i 1971. godine žene činile gotovo 50% nezaposlenih.⁹⁹

3.2.2. *Od 3 do 22*

Kako bi se što revnije prikazao život žene radnice u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj, kao predmet povijesnog proučavanja ženske i kulture povijesti Druge Jugoslaviji, koristila se metoda tumačenja audiovizualnog zapisa. Konkretno, proučavao se i interpretira film režisera i scenarista Kreše Golika nazvan *Od 3 do 22* iz 1966. godine¹⁰⁰. Sam naslov filma ukazuje na razdoblje u danu u kojem junakinja filma, mlada supruga, majka i radnica Smilja Glavaš, provodi budna kako bi obavila sve svoje poslove u domu i izvan njega.

Smilja Glavaš, dvadesetdvogodišnja je radnica iz Zagreba, udata i majka jednog djeteta. Ona ustaje svakoga jutra, oko 3 sata u zoru te uz svijeću nalaže peć, sprema doručak i obavlja jutarnju higijenu. Budi svoje maleno dijete, oblači ga i hrani. Zatim ga polaže u krevetić, gasi petrolejsku lampu, lokotom zaključava u drvenu kućicu i sa suprugom u tišini blatnim putem odlazi na autobusno stajalište. Ulazi u prepuni autobus te u 5 sati ujutro stiže u Zagreb, gdje se ukrcava na tramvaj. Prije posla ona odlazi do tržnice gdje obavlja kupovinu za domaćinsto, a zatim se upućuje u tvornicu. Riječ je o tekstilnoj industriji gdje Smilja radi kao prelja, od 6 do 14 sati. Kadrovi iz tvornice govore puno o uvjetima rada u tekstilnoj industriji: pogon je velik i prepun radnika, buka strojeva je zaglušujuća, a oko užurbanih lica leti lanena i pamučna prašina te konci. Radnike nadziru poslovođe. Za vrijeme pauze vlada tišina i spokoj, u prvom planu nalazi se mlada Smilja koja pije mlijeko iz staklenke i žvače tvrdi kruh.

Kada zvuk parne sirene označi kraj radnog vremena, Smilja žurno odlazi kupiti svježu pogaču. Tek se kratko zaustavlja ispred izloga dućana sa najmodernijim tkaninama i odjećom, nakon čega ponavlja mukotrpan put do vlastitog doma, od prepunog tramvaja do još krcatijeg autobusa, pa onda opet blatnim puteljkom do drvene kućice gdje ju zatiče plač djeteta. Prvo što radi prima dijete u ruke, smiruje ga poljupcima i igrom, a zatim loži peć i započinje s pripremom ručka. Dok se ručak kuha ona u koritu kupa dijete i oblači ga u čistu opravicu. Tada se suprug biciklom vraća kući. Nakon kratke igre sa mališanom on sjeda za već postavljen stol i započinje s objedom. Smilja uzima dijete, čisti mu ručice i hrani prvo

⁹⁹ Dujmović, 2016: 42

¹⁰⁰ [www.youtube.com](https://www.youtube.com/watch?v=DQru2dKqOKg), *Od 3 do 22*, [https://www.youtube.com/watch?v=DQru2dKqOKg]

mališana, a zatim ona ruča. Nakon ručka, odlazi na pumpu, uzima vodu, pere posuđe i priprema suprugu postelju za poslijepodnevni odmor. Prije odmora suprug pomaže Smilji u čišćenju tepiha. Dok muž odmara, Smilja riba podove i nad koritom pere posteljinu. Oko nje se igra dijete, ponavljajući njezine pokrete. Slijedeći kadar prikazuje supruga koji biciklom odlazi u nepoznatom pravcu (moguće na druženje sa prijateljima), a vraća se tek nešto prije mraka. Dok joj je suprug odsutan, Smilja ponovno kupa dijete, oblači ga, sakuplja rublje, posprema kuću, uz svijetlo petrolejske lampe šiva i glača. U 22 sata ponovno navija budilicu na 3 sata ujutro.

Film *Od 3 do 22* ne glorificira radnika niti radničku klasu, on je realan prikaz tadašnjeg nehumanog procesa rada, bez odmora i pomoći, kroz koju je prošla jedna mlada žena. Film se ne koristi glazbom niti dijalogom, jedino ozvučenje jesu prirodni zvukovi ljudskog rada, pogona i dječijeg tepanja. Čiste slike i niz kratkih kadrova nabija film emocijama, pobuđuje u gledatelju sažaljenje nad životnim putem jedne mlade djevojke, radnice, čije se ispijeno lice ozari tek kada u naručje primi vlastito dijete.

3.3. Migracije jugoslavenskih žena

Slijedeća važna tema jesu migracije žena. Odlazak žena u inozemstvo važan je pokazatelj društvenih problema jer su razlozi iseljavanja ujedno i glavni problemi u državi. Iako migracija žena nije sama po sebi specifičan i izdvojen fenomen, već je dio općeg demografskog procesa migracije, važan je položaj žena u migraciji uvjetovan posebnim položajem ženskog rada, potreba i uvjeta rada u u sektorima privrede u kojima se zapošljava ženska radna snaga.¹⁰¹ Tema migracije jugoslavenskih žena slabo je istraženo područje, najvjerojatnije zato jer su se žene tada smatrale prvenstveno pratiteljicama muškaraca u migraciji, a njihov rad tumačen je samo kao dodatni prihod dok je prvenstvena briga žene bila obitelj i domaćinstvo. Zbog toga su gotova sva istraživanja usmjerena na muškarce, koji su u prvoj fazi poslijeratnih radnih migracija bili najbrojniji dio migrantske populacije Jugoslavije.¹⁰² Udio žena u migraciji objašnjavao se *bijegom od represije* i time da su za migraciju predodređene žene koje su i same u neku ruku diskriminirane od okoline, bilo zato što su rastavljene ili su udovice ili su samostane majke.¹⁰³ Velik dio žena u migraciji dolazile su iz ruralnih sredina u kojima nisu imale životnih alternativa pa su se odlučile za odlazak na

¹⁰¹ Švob, 1990: 3

¹⁰² Švob, 1990: 3

¹⁰³ Švob, 1990: 3

privremeni rad u inozemstvo. Također, migrantice većinom nisu dolazile iz privegiranih društvenih skupina, već iz siromašnijih slojeva društva, što već u samom početku uvjetuje niz poteškoća.¹⁰⁴ Migracija je za žene bila prilika da dođu u kontakt s drugom kulturom, da se emancipiraju i da steknu ekonomsku nezavisnost te ravnopravni položaj u obitelji i društvu. Cijena za te *privilegije* demokratske civilizacije jesu teški fizički rad u nepovoljnim uvjetima, gubitak zdravlja, razdvojenost od obitelji, slabe plaće kao i neodgovarajući uvjeti rada i stanovanja.¹⁰⁵

Migracije su bile vrlo selektivni proces koji je omogućavao zemljama Srednje Europe odabir radnika prema potrebama njihove privrede. Prvi stupanj selekcije zbivao se u zemljama emigracije, gdje su radnici prolazili ispitivanje mješovite komisije prije nego što bi otišli na rad u inozemstvo.¹⁰⁶ Druga faza selekcije bila je prilikom odlaska na rad. Radnici su potpisivali ugovore na šest mjeseci ili godinu dana, nakon čega ih se moglo otpustiti ili vratiti u Drugu Jugoslaviju.¹⁰⁷ Radnici su se morali prilagoditi zemlji emigracije i truditi se da zadovolje uvjete poslodavca. Relativna sigurnost stjecala se nakon dugog boravka i rada u inozemstvu, tek pošto su radnici ispunili niz obaveza koje su zadirale u njihov privatni život. Na taj se proces nastavljala i treća selekcija, odnosno selekcija prilikom povratka.¹⁰⁸ U inozemstvu su ostali samo oni najkvalitetniji i najintegriraniji radnici koji nisu stvarali nikakve probleme. Valja napomenuti i to da se svaka društvena i ekonomska kriza reflektirala na položaj stranih radnika.

Migracije šezdesetih godina dovele su do pojave bilociranih obitelji, ali su se te obitelji sedamdesetih godina ponovno spojile u inozemstvu.¹⁰⁹ Godine 1973. donešena je takozvana *dozvola za spajanje obitelji*, s kojom dolazi do veće emigracije žena i djece. Ipak, migracije žena i u tom su slučaju bile pretežito ekonomskog karaktera. Zapošljavanje žena otežavalo se i dalje različitim propisima, poput rokova čekanja i prednosti zapošljavanja radnika iz zemalja Europske ekonomske zajednice.¹¹⁰ Ipak, porast broja žena u populaciji prati i (prividno) povećanje udjela žena u zapošljavanju, pa se govori o *feminizaciji* strane radne snage. Kao što je već istaknuto, uloga žena u migraciji prvenstveno je ekonomske prirode, no ima i svoje društvene i kulturne elemente. Dolazak žena omogućio je stabilizaciju

¹⁰⁴ Oklobadžija, 1990: 39

¹⁰⁵ Švob, 1990: 4

¹⁰⁶ Švob, 1990: 4

¹⁰⁷ Švob, 1990: 4

¹⁰⁸ Švob, 1990: 4

¹⁰⁹ Oklobadžija, 1990: 42

¹¹⁰ Švob, 1990: 5

strane populacije, popravili su se obiteljski odnosi i kvaliteta života stranaca. Zbog migracija žena mnogima je omogućeno produživanje boravka, a mnogi su se privremeni migranti zbog toga pretvorili u stalne čime se započinje sveobuhvatni proces integracije stranaca sa populacijom zemlje useljavanja.¹¹¹

Migraciju jugoslavenskih žena potpomogla je intenzivna poslijeratna urbanizacija i industrijalizacija koja dovodi do privredne reforme 1964. godine i otvaranja granica Druge Jugoslavije¹¹². Za migraciju žena kao faktori utjecaja mogu se navesti velike demografske rezerve ženskog radnoaktivnog stanovništva, naročito u dobnim skupinama od 15-19 i 20-25 godina.¹¹³ Upravo su žene tih dobnih skupina migrirale u inozemstvo pa su Jugoslavenke bile među najmlađim migranticama. Prema popisu stanovništva iz 1971. godine ustanovljeno je da je 16% jugoslavenskih žena migriralo na rad u inozemstvo u dobi do 20 godina, a 62,3% žena bilo je mlađe od 30 godina.¹¹⁴ Zabilježeno je da 70% žena koje su otišle u inozemstvo ranije nije bilo zaposleno, a njih je 55,5% bilo je zaposleno u poljoprivredi.¹¹⁵ Dakle, u inozemstvu su mnoge žene našle svoj prvi posao, a dužina boravka nerijetko je predstavljala i njihov ukupni radni staž.

Za migrantice je karakteristično da se zapošljavaju u onim sektorima gospodarstva i na onim poslovima koji nisu atraktivni za domaću populaciju. Tako su se jugoslavenske žene zapošljavale u industrijskom sektoru, tercijarnom sektoru i u zdravstvu.¹¹⁶ Migrantice su za strane poslodavce bile jeftina radna snaga; i u inozemstvu su žene za istu vrstu poslova plaćene su manje nego muškarci i žene domaće populacije. Migrantice su i rezerva radne snage. Žene često rade na teškim, tradicionalno *muškim* poslovima, primjerice kao varioci, tokari, monter i u metalnoj industriji, pa čak i zidari.¹¹⁷ Žene pristaju raditi na takvim mjestima zbog bolje zarade, ali takav posao ostavlja teške zdravstvene posljedice, fizičke i psihičke. Migrantice nerijetko imaju i dodatne poslove, poslije radnog vremena. Zbog otežanog zapošljavanja, mnoge žene rade ilegalno, gdje je eksploatacija veća, zarada manja, a sigurnost

¹¹¹ Švob, 1990: 5

¹¹² Migracije iz Druge Jugoslavije bile su intenzivnije u onim republikama i pokrajinama u kojima je proces urbanizacije i industrijalizacije bio razvijen. Tako je udio žena u migraciji bio je najveći u Vojvodini (42,7%), Sloveniji (40,1%) i Hrvatskoj (36,8%). Osim društvenog razvoja, na migracije žena utjecali su tradicionalni odnosi u društvu u nekim dijelovima Jugoslavije te zakonski propisi o ravnopravnosti žena. (Prema: Švob, 1990: 5)

¹¹³ Švob, 1990: 5

¹¹⁴ Švob, 1990: 7

¹¹⁵ Švob, 1990: 7

¹¹⁶ Švob, 1990: 6

¹¹⁷ Švob, 1990: 6

na poslu dvojbena.¹¹⁸ Rade u svim smjenama, a osim redovitog posla gotovo je cijela briga oko kućanstva i njege djece isključivo njihov zadatak.

Migracije su sa sobom donosile specifične promjene u kulturi i redefiniciju tradicionalnih stavova kod migranata. Migracije prije svega unose velike promjene u obitelji, mijenjaju odnose između supružnika te roditelja i djece, utječu na broj djece, na uloge u obitelji, ravnopravnost i stabilnost braka.¹¹⁹ Što se uloge obitelji tiče, od najvažnijeg je značaja zapošljavanje žene jer se time uloga obitelji mijenja, te odnosi muškarca i žene naginju ravnopravnosti.¹²⁰ Migrantice više nisu ekonomski ovisne o drugima, a samim odlaskom na posao izvan doma one prestaju biti isključivo orijentirane na kuću i odgoj djece. Međutim, tradicionalni stavovi teško su promijenjivi, tako da su, kao što je već rečeno, opterećenja žena i veća nego prije jer su zaposlene i izvan doma i u domu. S druge strane, žena dolazi u izravni kontakt sa sredinom u kojoj živi i time joj se otvara put prema usvajanju novih vrednota. Pod istim je utjecajima i muškarac, pa s vremenom dolazi do promjena u načinu shvaćanja partnerskih odnosa, posebice do prestrukturacije tradicionalne podijele na *muške* i *ženske* poslove. Migracije utječu i na promjenu stava prema roditeljstvu. Tako migrantice imaju nešto manji broj djece nego što je to slučaj u tradicionalnim obiteljima u Drugoj Jugoslaviji.¹²¹

Najčešći problemi koje su jugoslavenske žene u inozemstvu imale jesu oni vezani uz zdravlje te odnose sa suprugom i djecom. Ti se problemi uvjetno mogu nazvati *klasičnim* a ne specifičnim, jer su vezani uz obiteljski život, a ne uz status strankinje.¹²² Posebno istaknuti problemi jesu alkoholizam, koji je bio česta pojava kod migranata (u prvom redu muškaraca) iz Druge Jugoslavije te obiteljsko nasilje nad ženama. Zdravstvena pozicija migrantica se može interpretirati kao rezultat dvostruke diskriminacije koju su one trpile – kao žene i kao migrantice.¹²³ Životna dob od posebnog je značaja za pojavu bolesti, invalidnost i smrtnost. Postotak oboljelih raste sa životnom dobi, a uz to je povezana i varijabla dužine boravka u inozemstvu.¹²⁴ Društveni faktori kojima su bile izložene žene iz Druge Jugoslavije, primjerice radna okolina, uvjeti stanovanja, prehrana, društveni odnosi i interakcija sa domicilnim

¹¹⁸ Švob, 1990: 7

¹¹⁹ Oklobdžija, 1990: 40

¹²⁰ Oklobdžija, 1990: 40

¹²¹ Oklobdžija, 1990: 41

¹²² Oklobdžija, 1990: 43

¹²³ Podgorelec, 1990: 69

¹²⁴ Podgorelec, 1990: 71

stanovništvom, također utječu na njihovo zdravstveno stanje.¹²⁵ Važno je napomenuti da su migranticama nuđeni manje privlačni poslovi koji sa sobom nose velika fizička i psihička opterećenja, prekovremeni rad, rad u smjenama i gotovo nikakvu mogućnost za napredak tako da su mnoge bolesti žena bile psihosomatska reakcija na stresogene faktore i uvjete života i rada.¹²⁶ Najčešći simptomi jesu glavobolja, želučane smetnje, neuroze, kardio-vaskularne smetnje, bolesti očiju, kože, dišnih i probavnih organa.¹²⁷

Osim zdravstvenih, postoje i problemi direktno povezani sa sociokulturnim kontekstom. Kao najznačajnije objektivne, društvene probleme migrantice su isticale uklapanje u društvo, neravnopravnost na radnom mjestu i nesiguran polazaj u zaposlenju.¹²⁸ Dok su kao subjektivne poteškoće mnoge žene istaknule osamljenost, pritisak društva i preopterećenost.¹²⁹

3.4. Obrazovanje, zdravstvena zaštita i socijalna prava žena

Kada govorimo o javnom životu žena, adekvatni pokazatelji njihovog društvenog i kulturnog položaja pokazatelji jesu obrazovanje, socijalna prava i zdravstveno osiguranje. Što se obrazovanja žena tiče, u Drugoj Jugoslaviji postignut je veliki uspjeh. Osnovni uvjet za stvaranje kvalificirane radne snage jest smanjivanje nepismenosti.¹³⁰ Uoči Drugog svjetskog rata gotovo 40% cjelokupnog stanovništva Jugoslavije bilo je nepismeno, dok je među ženama taj udio iznosio čak 56%.¹³¹ Već je za vrijeme rata započet proces opismenjavanja i obrazovanja odraslih. Osim što su se otvarale škole, porastao je broj drugih obrazovnih i kulturnih ustanova. Tako se znatno proširila izdavačka djelatnost i novinska štampa, a radio i televizija tokom vremena postajali su sve dostupniji i prisutni u gotovo svakom domaćinstvu. Sve to doprinjelo je podizanju obrazovne i kulturne svijesti među stanovništvom.

Za obrazovanje žena posebno je bila značajna ustavna odredba o uvođenju obaveznog osnovnoškolskog, osmogodišnjeg školovanja i to po principu zajedničkog obrazovanja dječaka i djevojčica u mješovitim razredima.¹³² Promjene i pomaci u obrazovanju odvijaju se sporije u ruralnim područjima nego u gradskim, urbanim sredinama. Seoske škole pružale su

¹²⁵ Podgorelec, 1990: 71

¹²⁶ Podgorelec, 1990: 74

¹²⁷ Podgorelec, 1990: 74

¹²⁸ Oklobdžija, 1990: 44

¹²⁹ Oklobdžija, 1990: 44

¹³⁰ Dujmović, 2016: 45

¹³¹ Tomšič, 1981: 113

¹³² Tomšič, 1981: 113-114

djevojčicama obrazovanje do četvrtog razreda osnovne škole što je automatski utjecalo na nižu kvalifikaciju prilikom zapošljavanja.¹³³ Uz to, obrazovanje djevojčica nije bilo uvijek moguće, u prvom redu zbog još uvijek negativnih predrasuda stanovništva o školovanju djevojčica.¹³⁴ Djevojke su rjeđe od dječaka nastavljale školovanje u višim razredima osnovnih škola, pa je državna vlast nastojala reformom školstva postići da sva ženska djeca završe osnovnu školu kako bi imala iste mogućnosti za daljnje obrazovanje i zapošljavanje.¹³⁵ I zaista, broj djevojčica u srednjim školama povećao se od 1946. do 1976. godine za deset puta, tako da su učenice bile zastupljene u ukupnom broju učenika s oko 46%.¹³⁶ I na fakultetima te drugim visokim školama i učilištima broj žena bio je u konstantnom porastu. Smatra se da je u periodu od 1946. do 1977. godine žene činile 41% svih studenata.¹³⁷ Pri tome je vidljiva usmjerenost ženske populacije na tipično ženska zanimanja. Žene su najčešće bile orijentirane na ekonomiju, medicinu, egzaktne i primjenjene znanosti poput kemije, elektrotehnike i farmacije te znanosti koje se izučavaju na Filozofskim fakultetima diljem zemlje, kao i na pravo i političke znanosti.¹³⁸

Odluka o vrsti školovanja bitno je utjecala na daljnji život i zapošljavanje žena. Žene su se češće od muškaraca obrazovale u znanostima s kojima je kasnije bilo teže pronaći posao. Iz tog razloga velik broj školovanih žena nije nalazilo zaposlenje u struci ili su se zapošljavale na neodgovarajućim radnim mjestima. Žene bez stručnih kvalifikacija imale su mogućnosti školovati se u okviru obrazovanja odraslih, najčešće u večernjim školama, centrima za radničko obrazovanje u radnim organizacijama, radničkim i narodnim sveučilištima te na raznim tečajevima. U potonje je oblike obrazovanja bio uključen relativno velik broj žena.¹³⁹ Ipak, još se je više žena moglo školovati da nisu bile prezaposlene u domu i na radnom mjestu, te da je dječija skrb i društvena ishrana bila organizirana.

Ono što je važno spomenuti jesu masovni mediji i komunikacije koji su postali značajni faktor u obrazovanju odraslih. O tome će više riječi biti u poglavlju o privatnoj sferi i utjecaju medija na kulturni i društveni život žena. Ovdje je dovoljno reć da mnogi časopisi imaju specijalizirane rubrike za sistemsko obrazovanje. Posebice je to značajno za žene koje su preko časopisa mogle naučiti obavljati različite poslove, od pripremljanja hrane i zimmice

¹³³ Dujmović, 2016: 45

¹³⁴ Tomšič, 1981: 114

¹³⁵ Tomšič, 1981: 114

¹³⁶ Tomšič, 1981: 114

¹³⁷ Tomšič, 1981: 114

¹³⁸ Tomšič, 1981: 116-117

¹³⁹ Tomšič, 1981: 118

do šivanja, pletenja i vezenja. Isto tako, značajno je bilo i obrazovanje putem radija i televizije. Od sredine sedamdesetih televiziju i/ili radio posjedovala je gotovo svaka obitelj, a obrazovni program s popularno-znanstvenom i kulturnom politikom te aktualne društvene i političke teme dolaze do svih pojedinaca, pa čak i onih koji nisu bili uključeni u neposredni obrazovni program. Praćenje takvih emisija razvijalo je motivaciju za neposredno obrazovanje.

Drugi pokazatelj društvenog razvitka jest zdravstvena zaštita stanovništva. U prijeratnom razdoblju zdravstveno stanje stanovništva na prostoru Druge Jugoslavije bilo je iznimno loše; velika smrtnost, naročito novorođenčadi, rasprostranjenost zaraznih bolesti i kratak životni vijek bili su posljedica malog broja liječnika, skupog zdravstvenog osiguranja i liječničkih usluga. Nakon 1945. godine, stanje se popravlja. Smrtnost stanovništva bila je u stalnom opadanju, a prosječni životni vijek produžen je na 67 godina kod muškaraca, te 72 godine kod žena.¹⁴⁰ Osim napretka medicine kao znanost, napredovala je i društvena svijest o zdravstvenoj zaštiti za sve građaninje. Država je osigurala obavezne zdravstvene i preventivne mjere u vezi sa reproduktivnim zdravljem stanovništva (zdravstvenu zaštitu žena za vrijeme trudnoće i porođanja, sprječavanje trudnoće, zdravstvenu zaštitu novorođenčadi, djece i mladih); suzbijanjem zaraznih bolesti; ranom dijagnostikom i liječenjem malignih oboljenja; kao i u vezi sa zdravstvenim odgojem stanovništva.¹⁴¹

Posebno se vodilo računa o zdravstvenoj zaštiti žena. Pažnja se posvećivala posebice ranom otkrivanju i liječenju ginekoloških oboljenja, zaštiti tijekom trudnoće, stručnoj pomoći prilikom poroda i njezi poslije poroda, kao i edukaciji o poželjnom seksualnom ponašanju, reproduktivnom zdravlju i kontracepciji.¹⁴² Posebno je važno spomenuti da se porodi od uvođenja socijalističke vlasti sve rijeđe odrađuju kod kuće, a sve više u bolnicama. Za očekivati je da se najveći dio kućnih poroda odvijao u ruralnim krajevima u kojima nije postojala potrebna bolnička infrastruktura te u nerazvijenim, siromašnim i po mentalitetu vrlo tradicionalnim djelovima države. Nakon 1977. godine, broj pobačaja u zdravstvenim institucijama se povećava kao posljedica liberalizacije i legalizacije pobačaja.¹⁴³ Prema

¹⁴⁰ Tomšič, 1981: 121

¹⁴¹ Tomšič, 1981: 121

¹⁴² Tomšič, 1981: 123-124

¹⁴³ Tomšič, 1981: 124

nepotpunim podacima, u zdravstvenim ustanovama vršilo se više od 300.000 pobačaja godišnje.¹⁴⁴

Treći pokazatelj društvenog napretka, a samim time i pokazatelj svijesti o položaju žene u društvu jest socijalna briga o ženama. Jedna od prvih socijalnih mjera poslije Drugog svjetskog rata bilo je uvođenje sistema jedinstvenog socijalnog osiguranja. Poslije 1959. godine svi građani Druge Jugoslavije, bez obzira na radno mjesto i profesiju bili su zdravstveno osigurani.¹⁴⁵ To je uključivalo besplatno liječenje u svim zdravstvenim ustanovama; lijekove; naknadu za vrijeme bolovanja i druga osobna primanja; ortopedska pomagala i drugo.¹⁴⁶ Sistem socijalnog osiguranja obuhvaćao je i invalidsko-mirovinsko osiguranje, s time da se invalidnina dodjeljivala osobama s trajnim zdravstvenim poteškoćama i dokazom o nesposobnosti za rad.

4. Privatni život žena u Drugoj Jugoslaviji

Teza od koje se polazi u ovom poglavlju jest da je kultura žena najbolje vidljiva iz njihovog privatnog, svakodnevnog života. Ovaj rad ograničen je na nekoliko aspekata privatnog života kroz koje se nastojalo prikazati kulturu žena u Drugoj Jugoslaviji, a to su položaj žene u braku i obitelji s posebnim osvrtom na trostruku ulogu žene u domaćinstvu supruge i majke, domaćice i radnice; utjecaj seksualne revolucije na privatnu sferu života; medijsku prezentaciju i žensku modu. Cilj je bio kroz privatni, od očiju javnosti sakriveni život prikazati položaj žene u društvu, njihove težnje, želje i aspiracije što se tiče karijere, obitelji i prezentacije prema drugima. Istraživanje je provedeno na primarnim izvorima: dva broja časopisa *Svijet* i priručniku *Knjiga za svaku ženu*. Analizirani izvori revno pokazuju kulturni i društveni utjecaj na privatnu sferu života žena u proučavanom razdoblju.

4.1. Položaj žene u braku i obitelji

Ustavno-pravni poredak socijalizma zasnivao se, uz ekonomsku i pravnu jednakost, i na potpunoj ravnopravnosti supružnika u braku i obitelji. Samoupravni socijalizam Druge Jugoslavije uvodi zakone o slobodnom odlučivanju o rađanju djece i slobodi odlučivanja o ostanku u bračnoj zajednici. Time jača kulturni položaj i društvena uloga žena.

¹⁴⁴ Tomšič, 1981: 124

¹⁴⁵ Tomšič, 1981: 125

¹⁴⁶ Tomšič, 1981: 125

Zapošljavanjem žena izvan doma jača i njihova ekonomska nezavisnost od bračnih i obiteljskih odnosa. Ukratko rečeno, dolazi do preorazbe bračnih i obiteljskih odnosa iz patrijarhalnih i tradicionalnih ka modernim i revolucionarnim u skladu sa socijalističkom parolom *jedinstva cijelog radnog naroda*.

Značajnu ulogu u promjeni položaja žene u braku i obitelji odigralo je zakonodavstvo. Ono je reguliralo odnose između bračnih partnera i članova obitelji na način koji je doveo do osnaživanja položaja žene. Kao što je već navedeno, u Ustavu FNRJ određeni su odnosi u braku, odnosi između roditelja i djece, o uzdržavanju i usvojenju.¹⁴⁷ U cijeloj je zemlji ozakonjena monogamija, ravnopravnost žene i muškarca u bračnim i obiteljskim odnosima, njihova jednaka prava i dužnosti u odnosu na zajedničku djecu, mogućnost rastave bračnog odnosa na zahtjev muškarca ili žene.¹⁴⁸ Također, izjednačena su prava bračne i izvanbračne djece.

Ipak, sa liberalizacijom stavova o obitelji i ukidanju tradicionalnih kulturoloških obrazaca, pojavile su se i razlike u gledištima o tome kako i koliko društvo mora zakonima intervenirati u bračne odnose. Jedni su bili mišljenja da društvo, odnosno država treba štititi instituciju braka pooštavanjem mjera prema bračnim partnerima zbog neispunjavanja bračnih dužnosti te pooštavanjem uvjeta za rastavu braka.¹⁴⁹ Drugi su bili mišljenja da se zakonodavstvo treba još više liberalizirati i da se brak treba tretirati prije svega kao zajednicu osnovanu na dobrovoljnosti i ravnopravnosti oba partnera.¹⁵⁰ Osnova oba stava jest briga za djecu, a ono u čemu su se razlikovali bio je pogled na ulogu žene i majke unutar obitelji. Mnogi su smatrali da se obitelj zbog zapošljavanja žena nalazi u krizi i od žena su tražili da se zadrže u tradicionalnoj ulozi majke i supruge. U skladu s tim, zagovaratelji prvog mišljenja zahtjevali su jaču državnu i društvenu intervenciju u korist održavanja braka pooštavanjem uvjeta razvoda i mjera protiv *krivog* bračnog partnera.¹⁵¹ Zagovaratelji drugog mišljenja, polazili su od nove uloge žene u radu i javnom životu, od njene ekonomske i političke samostalnosti, podijele dužnosti i odgovornosti između bračnih partnera i roditelja. Također, zagovaralo se i to da partneri (i roditelji) u izvanbračnim zajednicama uživaju jednaka prava kao i oni u formalno sklopljenim brakovima. Sukob u mišljenjima riješen je Ustavom SFRJ iz 1974. godine, i to u korist druge struje mišljenja. Ustavom se brak definira kao osnovica

¹⁴⁷ Tomšič, 1981: 127

¹⁴⁸ Tomšič, 1981: 127

¹⁴⁹ Tomšič, 1981: 128

¹⁵⁰ Tomšič, 1981: 128

¹⁵¹ Tomšič, 1981: 129

obitelji pod zaštitom države.¹⁵² Obitelj prema tom Ustavu uživa društvenu zaštitu i to na način da su brak i pravni odnosi u obitelji uređeni zakonom. Brak se smatra važećim onda kada osobe slobodnom voljom sklope brak pred nadležnim organom državne vlasti. Također je zakonom definirano pravo i dužnost roditelja o brizi i odgajanju djece, dok su djece dužna brinuti se za roditelje kada im je potrebna pomoć.¹⁵³

Istraživanje Instituta za društvena istraživanja iz 1969. godine za cilj je imalo ispitati kakav je položaj u braku i obitelji Druge Jugoslavije. Urbanizacija i industrijalizacija promijenila je svakodnevni život žena, bez obzira bile one zaposlene ili ne. Ženama se mijenja raspored i način obavljanja poslova u kućanstvu, ustajanje i vrijeme koje se provode s djecom, a mijenja se i utjecaj roditelja u odgoju djece.¹⁵⁴ Postavljeno je nekoliko istraživačkih pitanja kojima se htjelo utvrditi kakav je položaj zaposlene, a kakav nezaposlene žene u odgoju djece; kakav je hijerarhijski položaj članova obitelji, te kakva je suradnja članova obitelji.¹⁵⁵ Prije svega, istraživanje je pokazalo kako obje kategorije žena (zaposlene i nezaposlene) smatraju zakonski brak nužnim temeljem idealne obitelji.¹⁵⁶ U namjeri da se istraži tko je nositelj odgoja u obitelji dobiveni su slijedeći podaci: pokazalo se da u preko 50% obitelji u kojima je žena zaposlena, u odgoju i poslovima oko djece sudjeluju oba bračna partnera, a u ostalim obiteljima čini to pretežito žena.¹⁵⁷ Dakle, nezaposlene žene koje su majke još se više posvećuju odgoju i poslovima oko djece, ali te razlike nisu bile statistički značajne.¹⁵⁸ U odlučivanju o raznim obiteljskim pitanjima nije pronađen hijerarhijski poredak kao što su istraživači to očekivali. U važnijim odlukama i financijama malo žena odlučuje posve samostalno (oko 20%), a ostale se žene savjetuju sa suprugom.¹⁵⁹ Kod svakodnevnih, manje važnih odluka, žene su se izjasnile u gotovo 80% da odluke donose samostalno.¹⁶⁰ U grupi pitanja o suradnji u obitelji ustanovljeno je da u oko 80% obitelji poslove neophodne za održavanje obiteljske zajednice obavlja žena ili majka. U 90% obitelji gdje žene ne rade, one na sebe preuzimaju sve kućanske poslove.¹⁶¹ Suradnja postoji u oko 60% obitelji, a u 20% obitelji postoji izvjesna podijela poslova između supružnika i njihove djece.¹⁶² Iako u oko

¹⁵² Tomšič, 1981: 130

¹⁵³ Tomšič, 1981: 131

¹⁵⁴ Klauzer, Mihailović, Ostoić, 1971: 115

¹⁵⁵ Klauzer, Mihailović, Ostoić, 1971: 115

¹⁵⁶ Klauzer, Mihailović, Ostoić, 1971: 304

¹⁵⁷ Klauzer, Mihailović, Ostoić, 1971: 305

¹⁵⁸ Klauzer, Mihailović, Ostoić, 1971: 142-143

¹⁵⁹ Klauzer, Mihailović, Ostoić, 1971: 305

¹⁶⁰ Klauzer, Mihailović, Ostoić, 1971: 305

¹⁶¹ Klauzer, Mihailović, Ostoić, 1971: 305

¹⁶² Klauzer, Mihailović, Ostoić, 1971: 305-306

40% obitelji ženi pomažu drugi članovi obitelji, ipak je položaj žene takav da je ona, u 90% slučajeva nositeljica briga i poslova vezanih za kućanstvo.¹⁶³ Istraživanje je pokazalo kako je većina žena zadovoljna svojim položajem u obitelji bez obzira što je na njihovim plećima bio velik teret i zaposlenost u obitelji i izvan nje.

4.2. Položaj zaposlene žene unutar obitelji: između *radnice* i *domaćice*

Već je rečeno da u poslijeratnom razdoblju, zbog procesa industrijalizacije, velik broj žena prelazi iz ruralnih krajeva u urbana središta, zapošljavaju se u tvornicama, postaju radnice i sudjeluju na tržištu rada. Isto tako naglašeno je da žene, bez obzira na rad izvan doma, i dalje rade kao domaćice u svojim kućanstvima. Uloga domaćice ne prestaje onda kada žena postaje ravnopravni član kućanstva po financijskom doprinosu, naučeni obrazac ponašanja vidljiv je i dalje, naročito kod starijih žena i onih koje su prve generacije radnica doseljenica u grad. Ulaženjem žena u radne odnose i rastom želje za ekonomskom emancipacijom dolazi do novog oblika represije prema ženama, jer je se ženski rad koji se obavlja kod kuće i dalje smatra *prirodnom ulogom žene*, i kao takav okarakteriziran kao neproduktivan.

Jugoslavenski samoupravni socijalizam postavio je norme kojima se promicala želja svih radnosposobnih državljana da sudjeluju na tržištu rada. Takav način razmišljanja imale su i seoske žene koje su se željele odseliti i zaposliti, odmaknuti se od patrijarhalnih obiteljskih odnosa, koji su bili izrazito zastupljeni, posebice u ruralnim sredinama gdje je odnos spram tradicijom i značenje mišljenja kolektiva puno izražajnije nego li u gradovima. Mnoge žene imale su potrebu i želju za selidbom, ali nisu sve od njih imale mogućnosti maknuti se sa sela. Žene sa sela u nepovoljnijem su položaju od gradskih žena jer u blizini nemaju institucije koje bi im pomogle u njihovom, uvjetno rečeno, karijernom napretku, a tu se prije svega misli na jaslice i dječije vrtiće, trgovine i zdravstvene službe.¹⁶⁴ Seoske žene sve moraju obavljati same ili uz pomoć drugih žena iz obitelji: od spremanja i pripremanja hrane; šivanja, popravljanja i pranja odjeće i obuće; do donošenja na svijet novorođenčadi, odgoja i brige za djecu. Uz to, socijalna kontrola bila je puno stroža prema ženi nego li prema muškarcu, posebice što se tiče slobodnog biranja partnera. Ženama su bile manje dostupne zabavne aktivnosti, smanjena im je mogućnost bavljanja društvenim i političkim aktivnostima. Problem seoskih žena bilo je i njihovo obrazovanje. Većina žena bila je

¹⁶³ Klauzer, Mihailović, Ostoić, 1971: 306

¹⁶⁴ Dujmović, 2016: 26

neobrazovana ili nisko obrazovana, što ih je automatski izuzelo iz sfera društvenih zbivanja. Unatoč činjenici da su žene bile nosioci poljoprivredne proizvodnje, u zadružnim savjetima bilo je tek oko 5% žena.¹⁶⁵

Prema anketi Saveznog zavoda za statistiku 1959. godine, većinu težih poslova u kućanstvu obavlja žena (pranja suđa, nošenja ogrijeva), a preko 60% žena radnica same vikendom obavljaju većinu kućanskih poslova.¹⁶⁶ Unatoč podčinjenom položaju, 42% žena izjašnjava se kako im odgovara takva, tradicionalno – konzervativna ideologija; dok je 52% žena orijentirana prema naprednoj obiteljskoj ideologiji.¹⁶⁷ Oko 91% žena izjavilo je kako im odgovara njihovo zaposlenje i kako ga žele produžiti; 70% nezaposlenih žena željelo se zaposliti, a čak 50% muškaraca bilo je protiv zaposlenja žena.¹⁶⁸ Anketa koju su ispunjavali mladi, mahom studenti, pokazala je napredak u tradicionalnom stavu prema partnerskim odnosima. Oni se izjašnjavaju za slobodne odnose u braku i obitelji, a ne nacionalnost, vjeru i stupanj obrazovanja ne vide kao prepreku u kvalitetnom partnerskom suživotu.¹⁶⁹

Kako bi se radnicama pomoglo oko kućanskih i obiteljskih obaveza, socijalistička vlast uvela je niz odredbi i uredbi kojima su radnicama trebale omogućiti da kvalitetno obavljaju svoje poslove, a usput budu dobre majke i domaćice. Neke od uredbi jesu *Uredba o pitanju ženskog rada u vrijeme trudnoće i menstruacije* prema kojoj su žene trebale biti oslobođene rada koji zahtjeva dulje stajanje te *Uredba o otvaranju jaslica u poduzećima*.¹⁷⁰ Unatoč svim pokušajima vlasti da se, Ustavima zagwarantirana rodna jednakost, provede na radnom mjestu, to se nije moglo primjeniti u potpunosti jer je stav stanovništva prema ravnopravnosti spolova ostao nepromljenjen. Potrebe za socijalnom zaštitom bile su mnogo veće od raspoloživih kapaciteta. Primjerice, podaci iz 1966. godine donose da ustanove za dnevni boravak djece, jaslice i vrtići, mogu zadovoljiti samo 5,4% potreba, što znači da više od 30% zaposlenih roditelja nije imalo gdje zbrinuti svoju djecu.¹⁷¹ Takve okolnosti zaposlenim majkama otežavale su rad te su one ovisle o pomoći supruga i obitelji, koja je nerijetko izostajala. Iz tog razloga žene nemaju vremena za svoje vlastito napredovanje i dodatno školovanje koje je bilo preduvjet za prelazak na bolju poziciju.

¹⁶⁵ Livada et.al., 1967. str.22-24

¹⁶⁶ Dujmović, 2016: 26

¹⁶⁷ Dujmović, 2016: 27

¹⁶⁸ Dujmović, 2016: 27

¹⁶⁹ Dujmović, 2016: 27

¹⁷⁰ Dujmović, 2016: 28

¹⁷¹ Dujmović, 2016: 29

Od udruga i organizacija koje su djelovale u smjeru pomaganja ženama i očuvanju njihovog ravnopravnog statusa u obitelji treba istaknuti sekciju Sociološkog društva Hrvatske, pod nazivom *Žena i društvo* koja je djelovala kroz javne tribine na kojima se raspravljalo o najrazličitijim pitanjima i problemima žena u Drugoj Jugoslaviji.¹⁷² Nadalje, i ovdje treba spomenuti AFŽ kao jednu od ključnih organizacija u kojoj su žene mogle sudjelovati i koja je nastojala stvoriti bolje prilike i uvjete za život žene radnice u Drugoj Jugoslaviji.¹⁷³ U ovom smislu, AFŽ je imala za cilj poticanje i ohrabljivanje žena na samostalan rad i na neovisnost. Ipak, žene su se nalazile u poprilično kontradiktornoj situaciji: s jedne su strane poticane na samostalnost i neovisnost od muškaraca, a s druge su bile ohrabljivane da postanu najbolje domaćice i svestrane majke koje će održavati tradicionalnu instituciju obitelji.¹⁷⁴ Kada žene naposljetku i postanu majke, patrijarhalna podijela poslova postaje još i teža, jer uz rad u kući i izvan nje, one dobiju i treći posao – brigu za dijete.

4.3. Utjecaj seksualne revolucije na oslobađanje ženske seksualnosti

Seksualna revolucija prema Jasenki Kodrnji (1975) pretpostavlja oslobađanje od seksualnih tabua kojima je civilizacija kroz povijest bila preopterećena.¹⁷⁵ Seksualna revolucija u Jugoslaviji započinje krajem šezdesetih i traje kroz sedamdesete godine 20. stoljeća, a očituje se u čitavom nizu promjena u kulturi i svijesti (mladih) ljudi. Pod seksualnom revolucijom razumije se, uz ukidanje seksualnih zabrana, i oslobađanje seksualne energije i slobodnije ponašanje u međuljudskim odnosima. Za emancipaciju žena to znači oslobađanje od stega patrijarhalnih i tradicionalnih kulturnih vrijednosti. Djevojke na drugačiji način počinju shvaćati predbračni život, počinju mijenjati partnere i bavljati se *bez obaveza*. Dolazi i do slobode u rađanju *nezakonite djece*, odnosno, djece rođene izvan braka.¹⁷⁶ Nadalje, seksualna revolucija potiče emancipaciju žena te nameće jednakost muškaraca i žena u partnerskom i seksualnom odnosu. Mediji, naprosto televizija i film, postaju otvoreniji i eksplicitno se prikazuje seksualnost ljudi. Otvaranje medija prema ljudskoj seksualnosti i promjena mentaliteta kod stanovništva, proizvod je liberalizacije Druge Jugoslavije i otvaranja ka tekovinama zapadne kulture.

¹⁷² Feldman, 2004: 249

¹⁷³ Dujmović, 2004: 30

¹⁷⁴ Đurkan, 2015: 27

¹⁷⁵ Kodrnja, 1975: 46

¹⁷⁶ Kodrnja, 1975: 46-47

Seksualnu revoluciju može se sagledati i iz kuta konzumerizma, jer se od šezdesetih čitav društveni život boja seksualnom bojom.¹⁷⁷ Oslobođen seksualni instinkt uklopljen je u potrošačko društvo i doveo je do institucionalizacije i komercijalizacije ljudske seksualnosti. Masovni mediji novonastale promjene prate i stvaraju ih; proizvode se seksualni simboli, a na seksualnom simbolu se zarađuje kroz reklame kojima je cilj prodaja i masovna konzumacija.¹⁷⁸ Također, slike kojima se prenosi, implicitno ili eksplicitno, seksualni naboj povećavaju naknadu časopisa i posjećenost kina. Gotovo svi Jugoslavenski časopisi, pa čak i oni ozbiljnijeg političkog sadržaja, posvećivali su velik dio prostora ljepoticama na naslovnicama. Najpoznatiji časopis koji je eksplicitno pokazivao žensku ljepotu aludirajući na ljudsku seksualnost bio je *Start*. Slično je i sa filmovima gdje je poljubac na kraju zamjenio erotski sadržaj koji, nerijetko, prikazuje i sam spolni čin.

Seksualna revolucija, umnogome je utjecala na život žena. Na žene se prestalo gledati kao na supruge jednog muškarca i majke mnogobrojne djece, već su i one dobile jednaka prava na slobodni izbor kao i muškarci. Do prije seksualne revolucije monogamija karakteristika svake *primjerene* žene, dok su muškarci imali slobodu promjena partnerica, pa im se poliginija tolerirala čak i u braku. Šezdesetih i sedamdesetih godina postaje normalno, barem u krugovima mladih, promjena i izbor partnera po želji. Izum kontracepcijske pilule pomogao je ženama u kontroli rađanja, a oslobodio ih je bojazni od kritike društva zbog izvanbračnog rađanja.

4.4. Utjecaj medija na svakodnevnicu žena

Već je rečeno da se Druga Jugoslavija u periodu pedesetih, poslije sukoba sa Sovjetskim Savezom, sve više okreće Zapadu. Dolazi do djelomičnog prihvatanja popularne amaričke kulture kako bi se pokazalo koliko je jugoslavenski sistem liberalan, slobodan i kako se odvaja od sovjetskog realsocijalizma. Utjecaji u popularnoj kulturi i svakodnevnom životu bili su važno oruđe oba bloka u vanjskoj politici za vrijeme Hladnog rata, a Druga Jugoslavija je u svojoj specifičnoj, *nesvrstanoj* poziciji bila područje interesa i Istoka i Zapada.¹⁷⁹ Glazba, sve dostupnija televizijska produkcija, popularna umjetnost, književnost i ostali masovni mediji bili su najjednostavniji način da se širi utjecaj ideologije u društvu. Upravo su masovni mediji najčešće reproducirali građanske stereotipe o mjestu i ulozi žene u

¹⁷⁷ Kodrnja, 1975: 49

¹⁷⁸ Kodrnja, 1975: 49

¹⁷⁹ Milinkov, 2014: 174

društvu i tako hranili ideal zadovoljne, sposobne, vrijedne domaćice i supruge.¹⁸⁰ Takozvana ženska štampa predstavlja utočište tradicionalnih ženskih vrijednosti, zanimanja i trivijalnih interesa.

4.4.1. Aanaliza ženskog časopisa *Svijet*

Poslije Drugog svjetskog rata počinju izlaziti časopisi u kojima je vidljiv odmak od tradicije i utjecaj zapadne kulture. Riječ je o ženskim časopisima koji se sastoje od izvještaja, članaka, pisama čitateljica, reportaža, pjesama, putopisa, reklama, viceva, kupona i romana u priložima.¹⁸¹ Takvi su časopisi počeli izlaziti već nakon diplomatskog razilaženja Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1948. godine. U drugoj polovici šezdesetih tematsko težište jugoslavenskih ženskih časopisa premješta se s pragmatičnih pitanja poput ekonomičnosti u potrošnji na pitanja intimnosti bračnog života.¹⁸² To ne čudi s obzirom da je seksualna revolucija u Jugoslaviji bila na vrhuncu šezdesetih i sedamdesetih godina. U časopisima se primjećuje integracije žene u sve segmente svakodnevnog života - žena je supruga, majka, radnica i u kojoj god uloži se nalazila u časopisima je prikazana kao emancipirana žena.¹⁸³

Od poznatih hrvatskih ženskih časopisa najvažniji je *Svijet*, podnaslova *Moda*, *kozmetika*, *kazalište*, *film*, *roman*. On izlazi polumjesečno od 1953. do 1992. godine u Zagrebu.¹⁸⁴ Od 1954. godine uz *Svijet* izlaze i specijalna izdanja *Vez* i *Vuna*.¹⁸⁵ *Svijet* do 1959. godine izlazi kao mjesečnik, a kasnije postaje dvotjednik. Vizualno je upadljiv, tiskan je u boji, sadrži ilustracije, a u prilogu svakog broja nalaze se krojne arke.¹⁸⁶ Časopis *Svijet* sadržavao je korisne savjete iz kulturnog i društvenog života, s time da naglasak stavlja na modu, njegu i ljepotu žene.¹⁸⁷ Sepcificnost za *Svijet* jesu posebne pridodane rubrike u svakom broju, a one se vrte oko tema pravilne i zdrave prehrane, ljubavi i braka, ženskih problema, najnovije mode, reklama poznatih hrvatskih modnih i tekstilnih industrijskih kuća, poput *Neve Orototeks*, *Jadran čarape*, *Pobjeda* i *Zagrebačke industrije svile*.¹⁸⁸ Ipak, *Svijet* nije prikazivao da žena uvijek ima jednakost s muškarcem. U rubrikama o ljubavi i braku, nerijetko je bilo isticano kako je muškarac autoritet, on je zaposlen čovjek i prvenstveno on

¹⁸⁰ Milinkov, 2014: 173-176

¹⁸¹ Zubac, 2016: 87

¹⁸² Zubac, 2016: 87

¹⁸³ Zubac, 2016: 87

¹⁸⁴ Zubac, 2016: 88

¹⁸⁵ Zubac, 2016: 88

¹⁸⁶ Zubac, 2016: 88

¹⁸⁷ Zubac, 2016: 88

¹⁸⁸ Zubac, 2016: 88

hrani obitelj, a glavna uloga žene je i dalje uloga domaćice.¹⁸⁹ Prema mišljenju *Svijeta*, žena bi trebala muškarcu oprostiti nevjeru i udovaljati mu koliko god je to u njenoj moći. Tijekom sedamdesetih *Svijet* se modernizirao i otvorio nove rubrike poput *Praktično*, *Razgovori*, *Ljubav i brak* i tako dalje.¹⁹⁰ U tim se rubrikama suptilno progovaralo o, do tada tabu temama u Hrvatskoj, homoseksualnosti i heteroseksualnosti, pitanju ljudske svijesti i percepciji društva prema ženama.¹⁹¹ Koliko god pokušao biti otvoren, svijet i dalje pruža nerealnu, idealiziranu, savršenu sliku žene kao vitke, mlade, emancipirane žene koje je privržena i posvećena muškarcu. Na taj način *Svijet* često negira svoj cilj te je kontadiktoran u svom sadržaju.¹⁹²

U analizu su uključena dva broja *Svijeta* za mjesec siječanj 1954. godine i za mjesec siječanj 1970. godine. Prva primjetna razlika jest naslov, odnosno, podnaslov časopisa. Broj iz siječnja mjeseca 1954. nosi podnaslov *Moda, kozmetika, film, kazalište, roman*¹⁹³ a urednica je Smilja Dončević, dok broj iz 1970. godine nosi podnaslov "jugoslavenska ženska revija" i uređuje ga Mira Gumhater.¹⁹⁴ U broju za siječanj 1954. godine pokrivene sadržani su slijedeći naslovi: *Pregled večernjih haljina za sezonu*, *Naši modeli*, *Pletenje*, *Modni leksikon*, *Vaš kućni savjetnik*, *Kod kozmetike...i u kućanstvu*, *Novela savjeta*, *Roman 'Svijeta'*, *Kultura stanovanja – iz Pariza – zanimljivosti*, *Film*, *Modni detalji*, *Muška moda*, *Kako da krojimo sami* i *Reklamiramo vam*.¹⁹⁵ Već na letimično iščitavanje ovih naslova vidljivo je da se radi o časopisu kojem je cilj zabaviti, educirati i modno osvijestiti ženu po najnovijoj modi sa Zapada. Riječ je o časopisu koji je više namijenjen urbanoj ženi većih materijalnih mogućnosti, koja nije zaposlena i može si priuštiti takav moderan način života. Na prvih dvanest stranica dane su fotografije modela koji nose najmoderniju odjeću kakva se nosi na Zapadu. Vidljive su težnje prema zapadnjačkoj kulturi i to u člancima *Pariz donosi* i *Njezin vlastiti život – američki film o modi bez mode*.¹⁹⁶ Sadržaj ovog časopisa aludira na konkuriranje mode jugoslavenskih žena ženama na Zapadu. Nisu zastupljene teške teme poput društvenih neprilika, privatnih i obiteljskih problema. Časopis je bogato ukrašen fotografijama u boji, ilustracijama u boji i tekstom u 3 do 4 kolone po stranici.

¹⁸⁹ Zubac, 2016: 88

¹⁹⁰ Zubac, 2016: 89

¹⁹¹ Zubac, 2016: 89

¹⁹² Zubac, 2016: 89

¹⁹³ *Svijet*, 1954: 1

¹⁹⁴ *Svijet*, 1970: 1

¹⁹⁵ *Svijet*, 1954: 3

¹⁹⁶ *Svijet*, 1954: 18

Šesnaest godina kasnije u istom mjesecu izlazi još jedan broj *Svijeta*, no ovaj je potpuno drugačiji. Prva tema koja se spominje u tom broju jest *Opasni egzodus*, sa opisom *Stoji li narkomanija u nas ispred vrata, da li ih je već odškrinula, ili ih je već čvrsto za sobom zalupil?*¹⁹⁷ U članku se raspravlja o temi ovisnosti o drogama, legalizaciji marihuane, profilu ljudi koji uzimaju drogu. Već na samom početku vidljivo je kako se *Svijet* uozbiljio. Slijedeća tema koju *Svijet* u siječnju 1970. godine donosi je pitanje ljubavi i braka, te savjeti oko ljubomore u vezi i odgovor na pitanje kako ponovno naći muža. Slijede odgovori na povjerljiva pitanja čitateljica. Iz tih *povjerljivih razgovora* može se zaključiti kako je *Svijet* nije liberalan i otvoren magazin. Zaljubljene žene se ne potiče na prilaženje muškarcima, pod izlikom kako bi to bilo opasno i sramotno, a veza sa zauzetim muškarcem prikazuje se u vrlo negativnom kontekstu.¹⁹⁸ Zanimljivo je u analizu uključiti i svakodnevne probleme koji su mučili jugoslavenske majke poput ljubomornog i neposlušnog sina, lažljive kćerke i kćeri koja ne želi jesti. Savjeti *Svijeta* su da se prestane sa fizičkim kažnjavanjem udarcem ili tjeranjem djeteta u kut, nego da se sa djetetom razgovara, da se pokuša razumijeti psihologija njihovog ponašanja (primjerice laži i ljubomore) te da se mirnim putem ukori dijete jer takav odgoj daje bolje rezultate od stroge kazne.¹⁹⁹ Za razliku od prvog analiziranog broja *Svijeta*, ovaj je prepun reklama za jugoslavenske prehrambene proizvode (Podravkin senf), kozmetiku (Atrix krema za ruke, Brinella kreme za lice), salone namještaja (Slovenijales), mineralnu vodu (Radenska). Može se primjetiti kako nema reklama koje bi mogle prodati neki poljoprivredni proizvod ili potrepštinu za seoske žene. Iz analize je vidljivo kako je i ovaj *Svijet* prvenstveno namjenjen urbanim ženama koje žele ostati u korak sa vremenom, modom (koja započinje na 16 stranici i nastavlja se uz male iznimke gotovo do samog kraja magazina) i najaktualnijim pitanjima. Ovaj broj časopisa *Svijet* kao prilog je imao cijeli roman pod nazivom *Na prekretnici*, autorice Mary Hanes.²⁰⁰ Da je ovo časopis izrazito otvoren prema Zapadu dokazuju i slijedeći članci: *Moj muž John Wayne*,²⁰¹ u kojem se prenosi intervju sa suprugom poznatog glumca, dok drugi govore o najnovijem sportskom trendu u Americi – yogi.²⁰²

¹⁹⁷ *Svijet*, 1970: 4

¹⁹⁸ *Svijet*, 1970: 10

¹⁹⁹ *Svijet*, 1970: 9

²⁰⁰ *Svijet*, 1970: 29-36

²⁰¹ *Svijet*, 1970: 40

²⁰² *Svijet*, 1970: 46

4.4.2. Analiza priručnika *Knjiga za svaku ženu*

Socijalistička Jugoslavija imala je tržišno-gospodarsku poziciju trećeg puta, između kapitalističkog i socijalističkog društveno-političkog sustava. Iz tog razloga i u medijima je došlo do čudnovatog spajanja zapadnjačkog konzumerizma i socijalizma, kupovine i proizvodnje, tradicionalnih i modernih rodnih uloga.²⁰³ Tako od pedesetih do osamdesetih godina izlazi popularni priručnik za žene pod nazivom *Knjiga za svaku ženu* u kojem se prati i definira položaj žene domaćice u društvu. Priručnik prikazuje privatnu sferu života žena u Drugoj Jugoslaviji. Za razliku od časopisa *Svijet*, *Knjiga za svaku ženu* je priručnik namjenjen svim ženama, s posebnim naglaskom na žene iz ruralnih krajeva. U ovom dijelu rada biti će predstavljen spomenut priručnik. Kao primarni izvor korišteno je izdanje iz 1986. godine u izdanju Nakladnog zavoda Znanje, Zagreb.

U uvodu priručnika uredništvo daje informaciji kako knjiga po svojoj zamisli „vuče korijenje još od prije [D]rugog svjetskog rata. Tada je grupa mladih naprednih intelektualaca, mahom liječnika i prosvjetnih radnika u sklopu Seljačkog sveučilišta i Škole narodnog zdravlja u Zagrebu provela akciju za prosvjećivanje hrvatskog sela, koje je vegetiralo zaostalo, zanemareno, u bijedi i neznanju.“²⁰⁴ Već iz samog pregovora vidljivo je kako je priručnik prvenstveno namijenjen seoskom stanovništvu, odnosno ljudima koji nemaju pristup novitetima i nisu pod tolikim utjecajem popularne kulture masovnih medija (prije svega časopisima, televiziji i radiju). Cilj je priručnika modernizacija prvenstveno seoskog stanovništva. *Knjiga za svaku ženu* podijeljena je na nekoliko većih cjelina: *Žena i dom*; *Žena domaćica*; *Žena majka*; *Žena i zdravlje*; *Žena odgojitelj*; *Žena i razonoda*; te *Žena sport i ljepota*.

U prvom poglavlju, *Žena i dom*, ženama se daju savjeti o stanovanju, o tome kako bi stan „trebao biti po veličini razmjernan broju i potrebama ljudi koji u njemu žive“²⁰⁵, no kako to, zbog objektivnih razloga često nije moguće, *Knjiga za svaku ženu* nudi rješenja o izboru namještaja, izboru boja i osvjetljenja. Poglavlje je popraćeno fotografijama u boji, moderno i suvremeno uređenog doma. Osim toga, priručnik nudi savjete oko njege rublja, izboru električnih aparata i instalacija u domu, održavanju čistoće doma i higijeni u domu, spremanju

²⁰³ Horvat, 2013: 324

²⁰⁴ *Knjiga za svaku ženu*; 1986: predgovor

²⁰⁵ *Knjiga za svaku ženu*; 1986: 3

zaliha namirnica. Posebno je zanimljivo što se propagira korištenje električnih aparata (peći, ventilatora, strojeva za pranje rublja, glačala, aparata za hlađenje, konzerviranje i spremanje hrane i pića, i tako dalje). To pokazuje kako je kućanstvo postalo interesna sfera državnog gospodarstva. Nove tehnologije i sredstva za čišćenje prezentiraju se u isključivo pozitivnom svjetlu kao novotarije koje pomažu domaćici i čuvaju je od velikih napora koje doživljava u svom *slobodnom* (neradnom) dijelu dana, odnosno onda kada radi u kućanstvu.²⁰⁶

Usprkos svim zasadama modernosti i političke propagande, *Knjiga za svaku ženu* ipak najviše opisuje važnost figure domaćice. Koliko god se naglašavala rodna ravnopravnost, kućanski poslovi i dalje su sfera ženskog rada, a u prikazima kuhinje redovito se pojavljuje ženski lik čime se jača veza ženskog roda i kućanskih poslova.²⁰⁷ Poglavlje *Žena domaćica* pruža savjete ženama kako uzgajati povrće za vlastite potrebe, kako uzgajati biljke na balkonu, kako uzgajati perad i njegovati kućne životinje. Osim toga, ženi se daju savjeti kako „razumno trošiti novac“. U uvodu tog potpoglavlja piše kako je „većina žena naučila djelovati u svim granama javnog i privrednog života, ali mnogo [njih] ne zna kako se racionalno vodi kućanstvo i troši novac, što često postaje kamen smutnje u braku i obitelji. Na početku svoje kućanske karijere žena bi morala sakupljati iskustva učiti kako se raspolaže novcem, jer je još i sad žena ta koja ima najviše obaveza u kućanstvu, s nekim uzuećima koja potvrđuju pravilo“²⁰⁸ Ovakav izvor, potvrđuje zaključke do kojih se je već ranije došlo u ovom istraživačkom radu, a to je da je domaćinstvo i dalje smatrano *prirodnim* ili *biološkim* poslom žene. Uz to, pokazuje kako su žene upućivane da što bolje preraspodijele sredstva i vrijeme kako bi obitelj bila stabilna i kako bi brak uspio. Poglavlje ukazuje na kulturološki uvjetovano prebacivanje odgovornosti za uspjeh obitelji na teret žena, dok se krivnja muškarca za probleme izostavlja. Odras je ovo patrijarhalnosti vremena o kojem govorimo. Osim savjeta za raspolaganjem novca, ovo poglavlje sadrži i savjete o kuhanju i serviranju hrane, umijeću prostiranja stola i posluživanja vina.

Još je primjera u ovoj knjizi koji zadiru u privatnu sferu ženskog života. Primjerice, u poglavlju *Žena majka* daje se uvodna riječ o ljubavi i braku, kojeg se navodi kao veliku i životnu odluku pri kojoj se „često griješi“.²⁰⁹ Autori priručnika govore kako su „na brzinu i nepromišljeno osnovani brakovi, makar postojala i trenutačna zaljubljenost i seksualna

²⁰⁶ Horvat, 2013: 331

²⁰⁷ Horvat, 2013: 331

²⁰⁸ *Knjiga za svaku ženu*; 1986: 209

²⁰⁹ *Knjiga za svaku ženu*; 1986: 297

privlačnost, osuđeni na propast, a to ne pogađa samo muža i ženu nego još više djecu.“²¹⁰ Zaključuje se kako je „jedini opravdani razlog da se dvoje ljudi vežu, da žele imati obitelj i djecu, [...] uzajamna ljubav.“²¹¹ U istom poglavlju slijede savjeti o tome kako izabrati ženu (ili muža); koje ponude za brak odbiti, a koje prihvatiti. Navedeni su i najčešći razlozi neslaganja u braku. „Osnovni razlog da se dvoje ljudi ne slažu u zajedničkom životu jest pogrešan izbor. Često se dugađa da netko stupa u brak s nekim koga dovoljno ne poznaje, a ta pogreška naročito prati danas mlade ljude. Treba biti u duljem kontaktu i u raznim životnim situacijama kako biste nekoga dobro upoznali, ali da biste ga potpuno upoznali, treba s njime jesti i spavati pod istim krovom. [...] U ocjenjivanju ličnosti ne treba gledati samo kako se ona ponaša prema nama, naročito u času zaljubljenosti, nego kakve su njene reakcije prema roditeljima, kolegama i ostalim ljudima.“²¹² I ovdje je isticana socijalistička ideologija i demagogija ravnopravnosti, a ženama se poručuje kako se trebaju boriti za sebe.

Nadalje, slijede savjeti o planiranju obitelji. Dosta se prostora posvećuje kontracepciji, opisuju se metode (od pilula, materičnih uložaka do mehaničkih sredstava kontracepcije). Dio je posvećen i prekidu trudnoće; a navodi se da je opravdano učiniti pobačaj u slučaju komplikacija u trudnoći opasnih za život žene, kada liječnici prognoziraju da bi dijete moglo imati tjelesne ili duševne mane i kada je do začeća došlo silovanjem, obljubom nemoćne osobe, obljube djeteta ili rodoskvrnuća.²¹³ Ostali razlozi pobačaja nisu navedeni u priručniku, pa se može zaključiti kako, unatoč vrlo liberalnom zakonu, pobačaj nije bio toleriran u slučaju neželjene trudnoće koja nije bila posljedica ničeg od navedenog. Također, pružaju se neke statistike za Socijalističku Republiku Hrvatsku. Navedeno je kako je 1979.godine u Zagrebu obavljeno oko 40.000 abortusa, a kako je osnovni razlog ovog „ogromnog broja pobačaja [...] i dalje slaba zdravstvena prosvjećenost žena, nepotpun oblik seksualnog odgoja i neodgovornost u sagledavanju posljedica prekida neželjene trudnoće pa, konačno, i posljedica rađanja neželjene djece.“²¹⁴ Na idućih osamdesetak stranica *Knjiga za svaku ženu* educira o biologiji žene, trudnoći, porodu, postporođajnoj njezi, brizi za novorođenčad i djecu.

Slijedi poglavlje „Žena i zdravlje“ u kojem se žene upoznaje sa najčešćim bolestima i njihovim uzročnicima. Navedene su bolesti kardiovaskularnog sustava, tumori, zarazne

²¹⁰ *Knjiga za svaku ženu*; 1986: 297

²¹¹ *Knjiga za svaku ženu*; 1986: 297

²¹² *Knjiga za svaku ženu*; 1986: 298

²¹³ *Knjiga za svaku ženu*; 1986: 308

²¹⁴ *Knjiga za svaku ženu*; 1986: 310

bolesti izazvane prehladom, crijevne bolesti, kožne zarazne bolesti, gljivična oboljenja, spolno prenosive bolesti, bolesti ruku, nogu i kralježnice, bolesti kose i noktiju, i tako dalje. Specijalno su izdvojene najčešće ženske bolesti. Navedeno je bilje i narodna medicina kojom se mogu liječiti najčešće bolesti *naših krajeva*, te dijetlana prehrana bolesnika. Osim toga, pažnja je posvećena i velikom problemu hrvatskog društva; ovisnosti o alkoholu i drogama. *Knjiga za svaku ženu* tvrdi kako alkoholizam ugrožava obitelj, te da se kultura opijanja uči u obiteljskom domu: „uzroci alkoholizma nalaze [se] u obitelji i [...] na neki [se] način prenose s roditelja na djecu“.²¹⁵ Dane su i statistike da „u Jugoslaviji u posljednje vrijeme ima 600.000 do 900.000 alkoholičara. Samo u SR Hrvatskoj liječi se bolnički u psihijatrijskim ustanovama oko 4.000 alkoholičara na godinu [...] Sve se češće alkoholizam javlja i među ženama, [...] jedna žena dolazi na osam muškaraca u skupini liječenih alkoholičara.“²¹⁶ Kao najvažniji čimbenik u liječenju alkoholizma i ovisnosti o drogama naveden je odgoj.²¹⁷

Na to se nastavlja poglavlje *Žena odgojitelj* u kojem je ponovno navedena važnost obitelji za odgoj djeteta. Autori se slažu kako je u procesu modernizacije i liberalizacije obitelji došlo do nekih promjena u kulturi i svijesti, ali kako se bez obzira na izmjenjenu ulogu i funkciju obitelji, ne bi trebala zanemariti važnost obiteljskih odnosa. Savjetuje se roditelje da, unatoč zaposlenju (i oca i majke), nađu vremena da su stalno i svakog dana emocionalno vezani uz svoje dijete.²¹⁸ Na idućih sedamdesetak stranica daju se savjeti za odgoj, izobrazbu i igrom sa djetetom.

Poglavlje *Žena i razonoda* orijentirana je na žensku modu, o čemu će riječi biti naknadno u radu. Osim ženske mode, dani su jednostavni modni savjeti za muškarce i djecu. Međutim, autori se obraćaju ženi, savjetuju ju kako da kroji, uzima mjere i izrađuje jednostavne svakodnevne odjevne predmete poput ručnika, rublja, pregača, suknji, kuta i tako dalje. Osim šivanja, dani su savjeti za pletenje i vezenje. Posljednje je poglavlje *Žena, sport i ljepota*. Ono donosi savjete od toga kako, kada i zašto da žena prakticira neku sportsku aktivnost. Kako da njeguje ruke, nokte, kožu lica, kako da uređuje i podrezuje kosu, kako da se šminka. Ovo poglavlje popraćeno je s nekoliko fotografija u boji koje prikazuju nago ženskog tijelo, a možemo zaključiti da se time eksplicitno nameće deal poželjne ženske građe i ljepote.

²¹⁵ *Knjiga za svaku ženu*; 1986: 470

²¹⁶ *Knjiga za svaku ženu*; 1986: 470

²¹⁷ *Knjiga za svaku ženu*; 1986: 481-484

²¹⁸ *Knjiga za svaku ženu*; 1986: 487-488

4.4. Ženska moda

Moda je velik dio svakodnevnice žena, iz analiziranih časopisa i tekstova vidljivo je kako se ona i kroz medije nameće kao svakodnevna preokupacija koju bi svaka žena koja drži do sebe trebala slijediti. Ženska moda u Drugoj Jugoslaviji bila je puno specifičnija od ostatka Zapada. Naime, socijalistički vladajući vrh smatrao je kako se buržuaska kultura, a njome i najnovija moda, treba iskorijeniti i zamijeniti ju sa jednostavnom, egalitarnom kulturom brojnog proletarijata. Stoga su se proizvodile tkanine u samo nekoliko dezena, cipele samo u samo nekoliko modela, a odjeća je bila krojena na jednake načine. Ipak, već 1946. godine, održana je prva modna revija u socijalizmu i to u organizaciji lista *Naša moda*²¹⁹. Na reviji su se prikazivali modeli odjeće izašli iz modernih krojačnica. Ono što je važno za Jugoslaviju jest da je upravno masovna tekstilna industrija poslala osnovicom za industrijsku proizvodnju i masovno zapošljavanje žena.²²⁰ Kao što je ranije rečeno, tekstilna industrija zapošljavala je mnoge žene, poticala razvoj zemlje i rast ekonomije, s druge strane se pokazala kao leglo bolesti i težačkog, slabo plaćenog rada.

U pedesetima, godinama poslijeratne obnove i socijalističkog samoupravljanja, ženska moda doživljava procvat. Tmurne i jednostavne krojeve zamijenilo je šarenilo novorođenog potrošačkog društva. O časopisima i revijama za žene već je bilo riječi, ali je važno ponovno naglasiti utjecaj tiska na svijet mode. U časopisima su se mogli pročitati komentari i kritike s jugoslavenskih modnih revija i sajмова te pronaći niz članaka o problematici jugoslavenske mode.²²¹ Osim tiska, čak je i novopokrenuta *Televizija Zagreb* već 1959. godine snimila emisiju pod nazivom *Proljeće je, a moda?*²²² Najpopularniji ženski odjevni komadi bili su tada jednobojni kostimi s istaknutim bokovima i zvonolikim suknjama. Ikone i uzori mode bile su tada slavne glumice Sophia Loren i Brigitte Bardot.²²³

Prikazano je kako su šezdesete i sedamdesete godine bile vrijeme seksualne revolucije koja je u Jugoslaviju donijela intenzivne kulturološke ali i modne promjene. Ono što je obilježilo ove *lude* godine bile su vruće hlačice ili u zagrebačkom žargonu rečeno, *šorcevi*.²²⁴ Za modu je obično teško reći kada dolazi do transformacija i populariziranja jednog odjavnog

²¹⁹ www.xxzmagazin.com, *Moda bivše Jugoslavije* [https://www.xxzmagazin.com/moda-bivse-jugoslavije]

²²⁰ www.xxzmagazin.com, *Moda bivše Jugoslavije* [https://www.xxzmagazin.com/moda-bivse-jugoslavije]

²²¹ www.xxzmagazin.com, *Moda bivše Jugoslavije* [https://www.xxzmagazin.com/moda-bivse-jugoslavije]

²²² www.xxzmagazin.com, *Moda bivše Jugoslavije* [https://www.xxzmagazin.com/moda-bivse-jugoslavije]

²²³ www.xxzmagazin.com, *Moda bivše Jugoslavije* [https://www.xxzmagazin.com/moda-bivse-jugoslavije]

²²⁴ www.xxzmagazin.com, *Moda bivše Jugoslavije* [https://www.xxzmagazin.com/moda-bivse-jugoslavije]

predmeta, no za *šorceve* je to vrlo lako datirati: 15. svibnja 1971. godine zagrebačke maturantice masovno su u izašle na Trg Republike, ne u specifičnim školskim plavim uniformama, već u kratkim hlačicama.²²⁵ Reakcije su bile podijelene, ali slobodu odijevanja više nitko nije mogao zaustaviti. Kratke suknje postale su glavni odjevni predmet zagrebačkim djevojkama, posebno omiljen subotom uveče kada se je izlazilo na ples u disko klubove. Uskoro dolaze i godine *novog vala* i *punka* u glazbi, koje sa sobom donose također osebujnu modu među mladima. Kožne jake ukrašene bedževima, zakrpama i zihericama, poderane majice i traperice, kratke traper suknje i preveliki sakoi postaju simbol bunta prema svakodnevnom životu i predstavljaju svojevrsni otpor društvenoj sredini i socijalističkoj represiji.

Ozbiljnije žene nikako nisu bile zadovoljne ponudom domaćih dućana jer je sve bilo slično, a modni izričaj domaćih tvornica nije pratio trendove sa Zapada. Upravo iz tog razloga Hrvatice se odlučuju na odlazak u Trst. Popularnost Trsta može se podijeliti u dvije faze. Prva faza bila je prije sedamdesetih godina kada je hit bio popularni *Ponte Rosso*, ulični buvljak na kojem je prevladavala jeftina konfekcija, dok je druga faza bila od kraja sedamdesetih prema osamdesetim godinama kada su robne kuće poput *Upima* i *Coina* u koje su odlazili i siromašniji Jugoslaveni, doživjele veliki uspon.²²⁶

5. Ženska povijest i feminizam: odnos samoupravnog socijalizma prema rodu i ženskom pitanju

Povijest roda (*Gender History*) ili ženska povijest predstavlja napor da se otkrije, razumije i interpretira prošlost rodnih identiteta i kompleksnost shvaćanja uloge i mjesta žene u društvu. Jedna od najutjecajnijih američkih povjesničarki – Gerda Lerner – ponudila je, do danas, najkorisniju sistematizaciju ženske povijesti.²²⁷ Lerner je žensku povijest podijelila u tri faze. U najranijoj, kompenzacijskoj fazi, kreće se od istraživačkog pitanja „*tko su bile žene, što su postigle i zašto su uopće upamćene u povijesti?*“ čime se želi prikazati jednostavna činjenica da žene postoje kao aktivni čimbenik u prošlosti. Žene su, dakle, u središtu povijesnog istraživanja; one su subjekti priča i agenti promjene.²²⁸ Ovoj fazi ženske povijesti pripadaju primjerice: istraživanja povijesnog značaja uloge i djelovanja Marije Terezije;

²²⁵ www.xxzmagazin.com, *Moda bivše Jugoslavije* [https://www.xxzmagazin.com/moda-bivse-jugoslavije]

²²⁶ www.xxzmagazin.com, *Moda bivše Jugoslavije* [https://www.xxzmagazin.com/moda-bivse-jugoslavije]

²²⁷ Feldman, 2004: 10

²²⁸ Feldman, 2004: 10

kraljice Viktorije ili, u hrvatskoj historiografiji, uvodna studija Stanka Lasića za biografiju Marije Jurić Zagorke, kao i biografija Koraljke Kos o glazbenici Dori Pejačević.²²⁹ U ovoj fazi potrebno je odbaciti lažni univerzalizam u historiografiji i postaviti nova pitanja te redefinirati historiju odozdo, od društvene, kulturne do drugih historija.²³⁰ Lerner tu fazu naziva još i „prijelaznom historijom“.²³¹

U drugoj, kontribucijskoj fazi povijesti žena, istraživačko pitanje glasi „*kako su žene zajedničkim ili pojedinačnim djelovanjem pridonosile stvaranju različitih ideologija i društvenih pokreta u prošlosti te kako su utjecale na razvoj demokratskih ideja u prošlosti?*“ Kontribucijska faza bavi se konstrukcijom ženskih uzora, modela ponašanja i ženskih aktivnosti tijekom prošlosti pri čemu se registriraju djelatnosti političke akcije i ženskih pokreta.²³² Ono što je važno pripomenuti jest da je za bilo kakvu političku ili javnu žensku akciju preduvjet uvijek isti; pismenost žena te čitanje i pisanje knjiga ili objavljivanje u politički aktivnim novinama i časopisima.²³³ Za nepismene žene (i muškarce) iz niže klase u društvenoj povijesti zabilježene su ništa manje motivirajuće ulične pobune gladnih i podređenih radničkih slojeva, primjerice Francuska revolucija ili Februarska revolucija u Carskoj Rusiji. Ono što je važno spomenuti jest da je u temelju tih revolucija ipak politički zahtjev za temeljnom ljudskom slobodom i pravom (ženskog) glasa. Iznimno je značajno da se u ovoj fazi ženske povijesti uzmu u obzir kategorije poput klase, rase, etničke i religiozne pripadnosti.²³⁴

Posljednja ili totalna faza u sistematizacijskoj povijesti roda, prema Gerdi Lerner, jest holistička historija, odnosno u najširem smislu kulturna historija. Holistička perspektiva u povijesti podrazumijeva analitičku kategoriju roda kao jednu od komponenti povijesne sinteze.²³⁵ Rod je kao analitičku kategoriju povijesnih istraživanja uvela Joan Wallach Scott.²³⁶ Prema njoj, rod je tvoridbeni element društvenih odnosa koji se temelje na uočenim razlikama između spolova i rod je primarni način označavanja odnosa moći.²³⁷ Društveni odnosi manifestiraju se kroz simbole, a njihova tumačenja posredovana su normativnim

²²⁹ Feldman, 2004: 10

²³⁰ Trupković, 2008: 178

²³¹ Trupković, 2008: 178

²³² Feldman, 2004: 10

²³³ Feldman, 2004: 10

²³⁴ Trupković, 2008: 178-179

²³⁵ Feldman, 2004: 11

²³⁶ Trupković, 2008: 178

²³⁷ Trupković, 2008: 178

konceptima vjerskih, obrazovnih, znanstvenih, pravnih i političkih institucija.²³⁸ Neizbježna je, dakle, povezanost roda s društvenim organizacijama. Nadalje, civilizacija se sastoji od integriranih aktivnosti muškaraca i žena, stoga se treba izbaciti dominantno muško gledište na historiju i historiografiju te reinterpretirati povijest iz rodnog aspekta. Ako se novim informacijama propitaju stare interpretacije prošlosti, moguće je pobiti stare spoznaje poput one da renesansa za žene nije postojala (o čemu je već pisala Joan Kelly Gardol), ili dati viđenje srednjeg vijeka iz, dosada nepoznate, ženske perspektive (o čemu su pisale Renate Birdenthal i Claudia Koonz u knjizi *Becoming Visible: Women in European History*).²³⁹

Iako je već ranije spomenuto da su povjesničari ranije uglavnom zanemarili prošlost i važnost žena kao aktivnih sudionika i subjekata povijesti, u kulturnoj historiji ipak postoje tradicionalni povjesničari koji su se bavili povijesti žena. Jedan od njih je Jakob Burckhardt, švicarski historiograf devetnaestog stoljeća, koji je promijenio način na koji se do tad razmišljalo u *Kulturi renesanse u Italiji* (1860). Andrea Feldman (2004) zaključuje kako je kvaliteta Burckhardtovog rada upravo u interpretaciji važnosti žena kao primarnih subjekata renesanse, jer su upravo one bile žene, majke ili kćeri političkih moćnika i na taj su način funkcionirale kao centri društvenog života i moći.²⁴⁰ Prisjetimo se samo moćnog utjecaja na političku scenu u ranonovovjekovnoj Europi kojeg su ostavile Marija Stuart, Katarina Aragonska ili Katarina de Medici. Pravo je pitanje koliko je još žena mijenjalo tijekom vremena, a ostale su nezapamćene.

U Hrvatskoj ženska povijest dugo vremena nije prepoznata kao značajno područje istraživanja kulturne povijesti, te je stoga malo poznata i povijest ženske povijesti. Jedna od začetnica ženske povijesti je Amerikanka Mary Ritter Bread koja je dvadesetih godina prošlog stoljeća započela raspravu o problemu istraživanja ženske povijesti.²⁴¹ Godine 1946. izlazi njezina, u Hrvatskoj nikad objavljena, knjiga *Woman as force in history* koja predstavlja metodološku osnovu za proučavanje podčinjenosti žena. Ipak, ključno djelo za povijest roda, feminizam i općenito društvene znanosti jest kapitalno dijelo Simone de Beauvoir *Drugi spol* (1949). Ova knjiga započela je raspravu o ženskoj povijesti te je dala poticaj mnogim društvenim znanstvenicima da propitaju svoje akademske discipline kroz prizmu rodnog identiteta. Zahvaljujući Simone de Beauvoir znanstvene discipline poput povijesti, sociologije, antropologije, filozofije i psihologije počele su širiti svoje istraživačko područje i,

²³⁸ Trupković, 2008: 178-179

²³⁹ Feldman, 2004: 13

²⁴⁰ Feldman, 2004: 12

²⁴¹ Feldman, 2004: 16

koristeći se interdisciplinarnim metodama, obuhvaćati rod u znanstvenu analizu. Važan događaj za razvoj ženske povijesti dogodio se akademske godine 1953./54. kada Alma Luts, profesorica na Redcliffe Collegu, svojevrsnom pandanu Harvarda za žene, prvi puta drži predavanja o ženskoj povijesti.²⁴² No tek se šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća, zahvaljujući pritiscima drugog vala feminizma²⁴³, ženska povijest uvrstila u akademske *curriculume* američkih sveučilišta.²⁴⁴

Šezdesete godine prošlog stoljeća od iznimnog su značaja za žensku povijest. Naime, tada u prvi plan društvenih zbivanja izbijaju brojne marginalizirane skupine, a s njima i žene, te se rađa sve intenzivnija feministička kritika svih društvenih znanosti, a naročito historiografije.²⁴⁵ Feministička kritika u historijskoj znanosti jest nastojanje da se potaknu pripadnici i pripadnice discipline na promjenu normi dotadašnje historiografije te da se stvore uvjeti za prestanak poistovjećivanja *muškarca i čovjeka*.²⁴⁶ Međutim, razilaženja kod feminističkih povjesničarki došla su zbog načina afirmiranja značaja žene.²⁴⁷ Dok su neke autorice smatrale da historija žena mora djelovati kao samostalna znanost, druge ističu kako takav pristup vodi ka marginalizaciji.²⁴⁸ *Gender history* ili povijest roda, koja se rađa u osamdesetima, nadilazi u svojoj biti to ograničenje i izdvajanje te se njome realizira shvaćanje da su i žene i muškarci definirani međusobno; te da razumijevanje uloge i položaja jednog spola nije moguće bez razumijevanja uloge i položaja drugog spola.²⁴⁹

²⁴² Riječ je o kolegiju *Žene u američkoj povijesti, Women in American History*, (prema: Spongberg, Curthoys, Caine, 2016: 332).

²⁴³ Ovdje valja uputiti na historijske korijene i osnovna teorijska pitanja feminizma. Prema George Ritzeru (Ritzer, 1997: 297-343) feministička teorija oblik izučavanja o ženama koja prezentira široki sistem ideja o osnovnim karakteristikama društvenog života i ljudskog iskustva shvaćenog iz ženskog stajališta. Osnovni predmet pručavanja jesu iskustva žena u društvu, a subjekt istraživanja su žene i društvo u određenom historijskom razdoblju. Feministička teorija jest prava interdisciplinarna teorija jer predstavlja djelovanje znanstvenika iz čitavog niza znanosti (povijesti, sociologije, filozofije, biologije, antropologije, ekonomije, prava,...). Feministička se teorija dijeli se s obzirom na historijski kontekst i djelovanje žena. Na određeni način feministička teorija oduvijek je postojala tako da već od 17. stoljeća možemo govoriti o pokretu i aktivizmu žena i to zbog publiciranih radova o ženama (više u: Cott, 1977; Lougee, 1976; Martin, 1972; Spender, 1982). Formalni početak feminizma ipak jest 19. stoljeće, kada su se žene ujedinile i borile za pravo glasa. To razdoblje naziva se sufražetskim pokretom ili feminizmom prvog vala. Drugi val feminizma javlja šezdesetih godina prošlog stoljeća i traje dvadesetak godina. Odlikuju ga klasnične postavke feminizma: organizacija masovnog aktivističkog pokreta, spolna ravnopravnost, antiimperijalizam, promjenu zakonodavstva, ženski i feministički časopisi, edukacija i ženski studiji. Treći val feminizma započinje krajem osamdesetih godina, a odlikuje ga transhumanizam, negacija spola i spolnih razlika. Blizak je queer teoriji, postkolonijalnoj teoriji, transnacionalizmu, ekofeminizmu (više o navedenim postmodernističkim teorijama u: Milner, Browitt, 2002).

²⁴⁴ Feldman, 2004: 12

²⁴⁵ Trupković, 2008: 178-179

²⁴⁶ Trupković, 2008: 178-179

²⁴⁷ Trupković, 2008: 178-179

²⁴⁸ Trupković, 2008: 178-179

²⁴⁹ Trupković, 2008: 178-179

U Hrvatskoj su prva istraživanja rodne historije započele povjesničarke, sociologinje i kulturne antropologinje sa početka osadesetih godina prošlog stoljeća. Među njima su najznačajnije Lydia Sklevicky, Dunja Rihtman Auguštín, Andreja Feldman, Dubravka Pejić Čaldarević i Rajka Polić. Njihovi radovi referiraju se na akademske dosege američke i europske znanosti te se iz tog razloga jednim dijelom koriste kao polazišne točke i u ovom radu.

Danas su od velikog značaja profesionalna udruženja poput *Međunarodne federacije za istraživanje ženske povijesti* koje pomažu u radu i udruživanju povjesničarima kojima je *Gender History* područje interesa,²⁵⁰ a od znanstvenih medija svakako valja izdvojiti časopis *Gender and History*. U Hrvatskoj je usprkos pojedinačnim naporima znanstvenica različitih struka, povijest roda, odnosno ženska povijest, i dalje zanemarena kao legitimno akademsko i strukovno područje.²⁵¹ U svijetu je ona usko povezana sa predavanjima povijesti.

Ono što može biti razlog zbog kojeg je ženska povijest često potisnuta iz *curriculum*a i zanemarivana kao ozbiljna znanstvena disciplina jest njezina političnost i ideologiziranost.²⁵² Diskutabilno je govoriti o istinitosti potonjeg argumenta. Istina jest da je inspiracija za žensku povijest u izravnoj povezanosti sa feminističkim pokretom i novim društvenim pokretima koji nastaju u drugoj polovici 20. stoljeća, međutim danas je kod povjesničara koji se bave ovom tematikom jasno vidljiv zazor od tradicije alternativnih pokreta i politike.²⁵³ Ono što je ženskoj povijesti potrebno da se riješi navedene stigmatizacije jest metodologija koja će biti imuna na politiziranje i iskorištavanje za partikularne interese.

²⁵⁰ Feldman, 2004: 18

²⁵¹ Feldman, 2004: 18

²⁵² Feldman, 2004: 18

²⁵³ Feldman, 2004: 18

5.1. Samoupravni socijalizam i pitanje roda

Odnos žena i politike socijalizma najbolje je istaknuo jedan od prvih ideoloških realizatora tog društveno-političkog sistema, Vladimir Iljič Lenjin. On je kazao kako se može očekivati da žene steknu svoju jednakost s muškarcem tek onda kada uđu u političku sferu i počnu sudjelovati u rukovođenju javnim poslovima i državnoj administraciji.²⁵⁴ Lenjin je zaključio kako proletarijat neće postići potpunu slobodu sve dok ne osigura jednakost i slobodu ženama.²⁵⁵

U razdoblju poslije rata, 1945. godine, Jugoslavija je provela niz promjena u načinu upravljanja društvom, gospodarstvom i ekonomijom. Tako se razdoblje od 1945. pa do 1950. godine naziva administrativno-centralističkim, da bi nakon njega došlo do uvođenja radničkog samoupravljanja, decentralizacije i deetatizacije.²⁵⁶ Edvard Kardelj, jedan od najbližih suradnika Josipa Broza Tita i glavni konceptualni tvorac jugoslavenskog samoupravnog socijalizma, izjavio je: „*Osnova svih sloboda i prava radnih ljudi i građana u našem socijalističkom društvu jeste pravo na samoupravljanje. To je novo i direktno demokratsko socijalističko pravo, koje je moguće jedino u uslovima društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i vladajuće pozicije radničke klase u društvu. Ovo pravo je neupitno i neotuđivo, i kao takvo pripada svim radnim ljudima i građanima*“.²⁵⁷ Prva sloboda koja se spominje zadire u područje radne ravnopravnosti spolova. Samoupravljanje je, kada je riječ o emancipaciji žena, zagovaralo restrukturiranje privatne sfere života tako da ona postane sastavnim dijelom jedinstvene društvene organizacije.²⁵⁸

Socijalizam je jednim dijelom pokušao žene uključiti u sve aspekte društvenog života, ali se je to uključivanje svodilo samo na političku manipulaciju. Povećala se aktivnost žena, barem prema broju žena uključenih u društveni život Druge Jugoslavije, ali riječ je bila o zadovoljenju kvota kako bi se vlast mogla predstaviti javnosti u što boljem svjetlu. Socijalizam nije oslobodio ženu. Ona je i dalje živjela podčinjena u tradicionalnim obiteljskim

²⁵⁴ Đurkan, 2015: 20

²⁵⁵ Đurkan, 2015: 20

²⁵⁶ www.gerusija.com, Ankica Čakardić – *Ženski problem u političkoj ekonomiji – od jugoslavenskog samoupravljanja do mjera štednji* [http://gerusija.com/ankica-cakardic-zenski-problem-u-politickoj-ekonomiji-od-jugoslavenskog-samoupravljanja-do-mjera-stednji/]

²⁵⁷ www.gerusija.com, Ankica Čakardić – *Ženski problem u političkoj ekonomiji – od jugoslavenskog samoupravljanja do mjera štednji* [http://gerusija.com/ankica-cakardic-zenski-problem-u-politickoj-ekonomiji-od-jugoslavenskog-samoupravljanja-do-mjera-stednji/]

²⁵⁸ www.gerusija.com, Ankica Čakardić – *Ženski problem u političkoj ekonomiji – od jugoslavenskog samoupravljanja do mjera štednji* [http://gerusija.com/ankica-cakardic-zenski-problem-u-politickoj-ekonomiji-od-jugoslavenskog-samoupravljanja-do-mjera-stednji/]

strukturama. Muškarac je i dalje bio taj koji je donosio najvažnije odluke i, bez obzira na to što je žena dobila ekonomski značaj u obitelji, njezin glas bio je manje važan od muškog.²⁵⁹ I u podjeli rada žena je bila zakinuta, o čemu će biti iscrpne riječi u nastavku rada. Ovdje je dovoljno potvrditi klasičnu marksističku premisu kako su žene bile, i u kapitalizmu i u socijalizmu, podvrgnute specifičnoj eksploataciji. One su imale dvostruko radno vrijeme i dvostruke poslove - na radnom mjestu izvan kuće za koji su bile plaćene te u domaćinstvu za koje nisu bile plaćene.

Samoupravni socijalizam donosi određeni napredak u emancipaciji žena, ali žena zbog tradicionalnog, kulturološkog stava prema rodu i rodnoj ravnopravnosti nije u potpunosti oslobođena kao što teorija marksizma to garantira. Žene koje su živjele, radile i stvarale obitelji u socijalizmu, pred zakonom su bile izjednačene s muškarcima; imale su jednako pravo na obrazovanje, zapošljavanje i ekonomsku samostalnost i individualnu autonomiju.²⁶⁰ Žene su već prvim jugoslavenskim Ustavom dobile pravo glasa, pravo na rad, ravnopravne plaće i jednake položaje kao i muškarci. Ipak, stvarnost je bila drugačija. Žene su se rijetko kad nalazile na onim društvenim položajima koji su omogućavali veću društvenu moć jer su ta mjesta tradicionalno bila rezervirana za muškarce.

Središnja figura jugoslavenskog samoupravnog socijalizma bio je upravo muškarac – Josip Broz Tito. Tito je zauzimao važno mjesto u životu žena na prostoru Druge Jugoslavije.²⁶¹ On je donosio sve važne odluke i imao je kontrolu nad funkcioniranjem države te je vlast čvrsto držao u svojim rukama. Po sjećanjima žena bio je omiljen, poštivan zbog snažnog osjećaja sigurnosti koju je njegov kult ličnosti stvarao kod građanki Druge Jugoslavije.²⁶² I Tito bio snažno povezan sa Jugoslavenkama. Vidljivo je to u njegovom čestom isticanju, s jedne strane važnosti žena kao političkog i društvenog aktera u socijalističkom društvu, a s druge strane nezamjenjivu ulogu žena kao majki i odgojiteljica socijalističke omladine. Tito je smatrao kako nije dovoljno da djeca budu odjevena i nahranjena, već je važno da budu i pravilno odgojena, u duhu nove, Druge Jugoslavije, kako bi mogla postati dostojni građani nove zemlje socijalizma.²⁶³ Time je naglasio odgovornost žene kao stvarateljice i odgojiteljice novog društvenog i političkog poretka. To je i dalje značilo da se ženama pridaje njihova tradicionalna društvena uloga, uloga majke, supruge,

²⁵⁹ Đurkan, 2015: 20-25

²⁶⁰ Đurkan, 2015: 20-25

²⁶¹ Dijanić et. al., 2004: 332 -333

²⁶² Dijanić et. al., 2004: 332 -333

²⁶³ Dijanić et. al., 2004: 332 -333

domaćice i radnice. Za ravnopravno uključivanje žena u politiku i javno mnijenje socijalistička vlast nije se u pravoj mjeri pobrinula.²⁶⁴ Sudjelovanje žena bilo je samo prividno i one većinom nisu imale stvarni utjecaj na donošenje politički važnih odluka.

Može se zaključiti da je socijalizam ideologija polazi od ideje kolektiva i prenošenja svih važnih, egzistencijalnih, životnih uvjeta sa individualnog na društveno. Za razliku od kapitalizma, socijalizam smatra da je privatno vlasništvo, kapital i bogatstvo ekonomski nepravedno, moralno pogrešno i da stvara razdor među ljudima i neminomno eksploatira najbrojniji dio društva, radničku, odnosno proletersku klasu. Prema socijalističkoj teoriji suradnja je prirodno stanje među ljudima, uvjet njihova napredovanja i uspjeha u savladavanju svakodnevnih poteškoća. Osnovni motivi socijalizma jesu bratsvo (drugarstvo) i jedinstvo. Jednakost je središnja socijalistička vrijednost i klasično načelo socijalizma. U proklamiranom *bratstvu i jedinstvu*, žene su vidjele svoju šansu. Međutim, one su i dalje bile u neravnopravnom položaju prema muškarcima, ali su svoje nezadovoljstvo mogle javno izraziti. Marksistička misao i socijalistički koncept, izvršili su u cijelome svijetu naj snažniji utjecaj na postavljanje problematike o ženi i njezinom oslobađanju.²⁶⁵ Razlika između kapitalističkih i socijalističkih zemalja bila je u tome što su zahtjevi za jednakosti i ravnopravnosti žena u kapitalističkom svijetu dolazili od samih žena, dok su u socijalističkim društvima ti zahtjevi bili sastavni dio socijalističke ideologije, isticali su se od strane samog vladajućeg vrha i političke partije te su se jamčili Ustavom. U socijalizmu se društvena ravnopravnost, moć i uloga žena pretpostavljala sama po sebi. Žene su prikazivane kao ravnopravne članice društva, radnice i aktivni faktor u stvaranju i provođenju ideologije samoupravnog socijalizma.

5.2. Feminizam u Hrvatskoj

Feminizam se u Drugoj Jugoslaviji može pratiti u tri faze. Prva faza traje od kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina sve do kraja tog desetljeća. Druga faza slijedi okvire osamdesetih godina. Posljednja faza započinje paralelno raspadom Jugoslavije, a možemo reći da traje do danas.²⁶⁶ Prvo razdoblje feminizma u Jugoslaviji treba se promatrati u kontekstu unutarnjeg dualizma i atipičnosti sistema jugoslavenskog društva – ono u svojoj strukturi ima elemente oba prevladavajuća sistema, kapitalističkog i socijalističkog, što ga čini

²⁶⁴ Đurkan, 2015: 20-25

²⁶⁵ Đurkan, 2015: 20-25

²⁶⁶ Knežević, 2004: 248-249

atipičnim utoliko što su politički i ekonomski činioci proturječni.²⁶⁷ Ne postoje jake totalitarne institucije što omogućava određenu liberalizaciju društvenog ponašanja i političkih strujanja. U tim se okolnostima pojavljuje i *žensko pitanje*.

Prva okosnica okupljanja feministica bila je u Zagrebu, na Filozofskom fakultetu i u Sociološkom društvu Hrvatske. Krug je osnovala i kasnije čvrsto organizirala skupina okupljena oko Lydije Sklevicky i Rade Iveković.²⁶⁸ Godine 1977. kao sekcija Sociološkog društva Hrvatske stvara se, ranije već spomenuta, feministička organizacija *Žena i društvo*.²⁶⁹ Tijekom većeg dijela sedamdesetih i osamdesetih ta je grupa organizirala neformalna druženja, javne tribine, predavanja i slično, na kojima se diskutiralo o najrazličitijim aspektima ženskog pitanja u Hrvatskoj i Jugoslaviji.²⁷⁰ Utjecaj te grupe najviše se vidi u medijima gdje se tema feminizma sve više spominje i shvaća ozbiljno. Gotovo istovremeno, slične iako ne toliko aktivne i brojne, grupe formirale su se u Ljubljani i Beogradu.²⁷¹ Činjenica da se rasprave o društvenom položaju i jednakosti spolova pokreću i vode u različitim sredinama i to istodobno u javnom prostoru, pridonosila je vidljivosti problema feministkinja. Tema *ženskog pitanja* i feminizma postala je dodatno atraktivna nakon *Prve svjetske konferencije žena* održane u Meksiku, 1975. godine, koja je od Ujedinjenih naroda i Međunarodnom godinom žena.²⁷²

Već je 1976. godine u organizaciji Centra za idejno-teorijski rad Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske i Marksističkog centra pri Centralnom komitetu Saveza komunista Slovenije, a na poticaj republičkih odbora Hrvatske i Slovenije za obilježavanje Međunarodne godine žena, u Portorožu održano savjetovanje pod nazivom *Društveni položaj žene i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu*.²⁷³ Tamo se ponavljaju tada već važeće i prihvaćene teze o ženama i njihovoj ulozi u društvu te potrebi transformacije njihovog položaja.²⁷⁴ Došlo je pritom do razilaženja feminističkih ideja i ideala Saveza komunista po pitanju *ženskog pitanja*. Partijski tim predvođen filozofom i marksistom Predragom Vrancinskim i glavnim ideologinjama partijske ženske politike u Hrvatskoj i Sloveniji, Marijom Šoljan – Bakarić i Vidom Tomšič, inzistirao je na klasičnim obrascima

²⁶⁷ Knežević, 2004: 249

²⁶⁸ Knežević, 2004: 249

²⁶⁹ Knežević, 2004: 249

²⁷⁰ Knežević, 2004: 249

²⁷¹ Knežević, 2004: 250

²⁷² Knežević, 2004: 250

²⁷³ Knežević, 2004: 250-251

²⁷⁴ Knežević, 2004: 251

marksističke ortodoksne ideologije.²⁷⁵ Dok su feministkinje zastupale Lydija Sklevicky, Vesna Pusić, Silva Mrežnarić i ostale.²⁷⁶ Partijski tim okarakterizirao je feminizam i feminističke pokrete iz prošlosti kao sitnoburžoaske sfere kapitalističkog društva, ali je i priznao zasluge feministkinjama, prvenstveno za oslobođenje žena od patrijarhalnih struktura tradicionalne obitelji te borbu za građanska i društvena prava i jednakost. Feministkinje su na istom skupu odgovorile ukazivanjem iskustva feminizma na Zapadu i kritizirajući ona mjesta u jugoslavenskom društvu gdje su žene usprkos partijskim programima i pozitivnim zakonima u podređenom položaju.²⁷⁷

Krajem 1977. održan je u organizaciji *Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije* međunarodni skup na Bledu pod nazivom *Žene i razvoj*, sa 130 uzvanica i uzvanika iz gotovo svih zemalja bloka nesvrstanih zemalja i ponekom delegacijom sa Zapada.²⁷⁸ Već iduće 1978. godine održan je u Beogradu skup pod provokativnim nazivom *Drug – ca Žena. Žensko pitanje – novi pristup*, na kojem su sudjelovale feministkinje iz cijele Druge Jugoslavije i znamenite feministkinje iz zapadnoeuropskog filozofskog kruga.²⁷⁹ Na skupu nisu sudjelovali pripadnici vlade, odnosno članovi *Konferencije za društvenu aktivnost žena*, političke organizacije u tijesnoj vezi sa Savezom Komunističke Partije i teorijske nasljednice AFŽ-a. Uzevši to u obzir, skup je dobro prihvaćen, dobio je iznimno veliku medijsku pažnju i to uglavnom afirmativnu, a bio je kritiziran kao zapadni import jedino u najtiražnijem tisku koji je bio pod direktnom kontrolom vlasti.²⁸⁰ Tim se skupom zatvara prva faza feminizma u Jugoslaviji.

Ono što karakterizira feminizam osamdesetih jest djelovanje feministkinja kao afirmiranih novinarki, uglavnom u središtima države, odnosno, u Zagrebu i Beogradu. Druga važna karakteristika jest orijentacija feministkinja druge faze prema politici i društvenom djelovanju. Feministkinje se nisu odmakle od socijalističke ideologije, ali su usmjerile i proširile fokus interesa sa odnosna proizvodnje i socijalističkog samoupravljanja na psihološke kategorije, probleme svakodnevnih odnosa među spolovima, patrijarhalno naslijeđe i društveni konzervativizam.²⁸¹ Došlo je do stvaranja novih grupa od kojih je najznačajnija

²⁷⁵ Knežević, 2004: 251

²⁷⁶ Knežević, 2004: 251

²⁷⁷ Knežević, 2004: 251-252

²⁷⁸ Knežević, 2004: 252

²⁷⁹ Knežević, 2004: 253

²⁸⁰ Knežević, 2004: 253

²⁸¹ Knežević, 2004: 254

Ženska grupa Trešnjevka, nastala 1986. godine u Zagrebu.²⁸² Po uzoru na nju nastaju mnoge druge organizacije, ali su ograničene na velike centre i nisu bile praćene adekvatnim brojem akterki, stoga se spajaju u nove inicijative, čija funkcija u osnovi uvijek ostaje ista – jaki aktivistički naboj i težnja za praktičnosti, neposredno djelovanje u borbi za ravnopravnost spolova i autonomiju žena.²⁸³ Godine 1987. održan je skup feministkinja iz cijele Jugoslavije na kojem je donesena odluka da se takvi skupovi održavaju godišnje i nazivaju se *Jugoslavenskom feminističkom mrežom*.²⁸⁴ *Jugoslavenska feministička mreža* sastala se još samo tri puta; godine 1988. u Zagrebu, u Beogradu 1990., te zadnji put u Ljubljani godine 1991. godine.²⁸⁵ Time je i općejugoslavensko okupljanje feministkinja i feminističkih grupa završeno, te započinju pojedinačne, samostalne djelatnosti bivših Socijalističkih Republika. Može se zaključiti kako je jugoslavenski feminizam završio u istom vremenu kada se Druga Jugoslavija počela raspadati.

Istodobno, u Hrvatskoj se dogodila posljednja zajednička akcija svih feminističkih grupa Hrvatske. Krajem 1990. u Zagrebu je održan *Ženski parlament*, skup u čijoj su organizaciji sudjelovale žene iz različitih političkih organizacija koje su se usprotivile novoizabranom Saboru Republike Hrvatske u kojem je sudjelovanje žena gotovo u potpunosti iščezlo.²⁸⁶ Iako je na skupu sudjelovalo gotovo 600 žena, nije postignut nikakav cilj. Početak devedesetih obilježava velika *gužva* na ženskoj sceni, nove ženske grupe pojavljuju se svakog mjeseca i rade, uglavnom, na humanitarnoj pomoći. Od najistaknutijih feminističke grupe u Zagrebu treba naglasiti *Autonomnu žensku kuću Zagreb*²⁸⁷, *Žensku infoteku*²⁸⁸, *B.a.B.e*²⁸⁹, *Centar za ženske studije*²⁹⁰ i *Centar za edukaciju, savjetovanje i istraživanje*²⁹¹. Sve navedene organizacije i danas su aktivne u svom djelovanju.

²⁸² Knežević, 2004: 253-254

²⁸³ Knežević, 2004: 255

²⁸⁴ Knežević, 2004: 255

²⁸⁵ Knežević, 2004: 255

²⁸⁶ Knežević, 2004: 255

²⁸⁷ www.azkz.net, *Tko smo, utjecaji i nagrade* [<http://www.azkz.net/tko-smo-utjecaj-i-nagrade.html>]

Autonomna ženska kuća Zagreb – Žene protiv nasilja nad ženama nevladina je feministička organizacija koja pruža podršku i pomoć ženama koje su preživjele nasilje te ima misiju osnaživanja ženske pozicije u društvu.

²⁸⁸ Danas djeluje kao izdavačka kuća.

²⁸⁹ www.babe.hr, *O nama* [<http://www.babe.hr/hr/o-nama/>]

B.a.B.e su organizacija osnovana sa svrhom promicanja i zaštite ženskih ljudskih prava koja se danas usredotočila na promicanje rodne ravnopravnosti i osiguravanje jednakih mogućnosti za sve rodove u svim sferama društvenog života.

²⁹⁰ [www.zenstud.hr](https://zenstud.hr), *O nama* [<https://zenstud.hr/o-nama/>]

Centar za ženske studije je prvi multi/interdisciplinarni studij o ženskoj tematici u Hrvatskoj, kojeg organiziraju ga i vode feministkinje, znanstvenice, umjetnice i žene s iskustvom iz ženskog i civilnog aktivizma.

²⁹¹ [www.cesi.hr](https://cesi.hr), *O nama* [<https://cesi.hr/hr/o-nama/>]

5.3. Hrvatice koje su ostavile traga u politici, znanstvenom radu i kulturi Druge Jugoslavije

U ovom dijelu rada biti će predstavljene neke od najznačajnijih Hrvatica koje su ostavile traga na jugoslavenskog političkoj, znanstvenoj i kulturno – umjetničkoj sceni. Cilj predstavljanja ovih uspješnih, ali prečesto zanemarivanih žena jest promjena historijskog narativa i usmjeravanje pažnje na velike zasluge koje su na kulturu jednog vremena ostavile žene. Teško je odabrati najvažniju među važnim hrvatskim političarkama, znanstvenim djelatnicama i umjetnicama, stoga su ovdje u duhu narativne i biografske analize iznesena samo neka od najpoznatijih imena za razvitak kulture ženskog glasa u Drugoj Jugoslaviji.

Što se političkog života tiče svakako najmoćnije žene Druge Jugoslavije, iako ideološki drugačije, bile su Milka Planinc i Savka Dabčević Kučar. Milka Planinc (1924. – 2010.) u Zagreb je iz rodnog Drniša došla već 1947. godine i bila je jedna od rijetkih žena koje su u tim godinama stekle visokoškolsko obrazovanje. Njezina revolucionarska karijera započinje početkom talijanske okupacije Dalmacije, kada se suprotstavlja fašizmu i priključuje NOB-u. U KPJ primljena je 1944. godine, a od 1949. godine njezina politička karijera cvate.²⁹² Ostala je zapamćena kao predsjednica Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske (CK SKH) od 1971. godine, da bi od 1982. do 1986. godine bila predsjednicom Saveznog izvršnog vijeća (SIV).²⁹³ Milka Planinc ostala je zapamćena kao kontroverzna političarka i snažna komunistica koja je za vrijeme takozvanog *hrvatskog proljeća* dala smijeniti glavne aktere pokreta (Franju Tuđmana, Dražena Budišu, Marka Veselicu, Vladu Gotovca i druge).²⁹⁴ Primjer je jedne od snažnih žena, koje su se na samom političkom vrhu zadržale kroz čitavu povijest Druge Jugoslavije.

Potpuno suprotna ličnost bila je Savka Dabčević Kučar (1923. – 2009.), hrvatska političarka i redovita profesorica političke ekonomije na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu. Od 1959. godine Svaka Dabčević – Kučar bila je članica CK SKH, od 1963. članica

entar za edukaciju, savjetovanje i istraživanje je ženska, neprofitna udruga koja se bavi problemima ljudskih prava, posebice ženskih i manjinskih prava, probleme militarizma, nacionalizma i pada ekonomskog standarda u poslijeratnom periodu.

²⁹² www.slobodnadalmacija.hr, *Umrta Milka Planinc, bivša premijerka Jugoslavije* [https://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/113465/umrla-milka-planinc-bivsa-premijerka-jugoslavije]

²⁹³ www.slobodnadalmacija.hr, *Umrta Milka Planinc, bivša premijerka Jugoslavije* [https://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/113465/umrla-milka-planinc-bivsa-premijerka-jugoslavije]

²⁹⁴ www.slobodnadalmacija.hr, *Umrta Milka Planinc, bivša premijerka Jugoslavije* [https://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/113465/umrla-milka-planinc-bivsa-premijerka-jugoslavije]

Izvršnoga komiteta CK SKH, a od 1966. Sekretarica Izvršnoga Komiteta CK SKH. Od 1967.²⁹⁵ Njezina najpoznatija politička funkcija bilo je predsjedanje CK SKH od 1968. godine. Za razliku od Milke Planinc, Savka je bila jedna od ključnih figura *hrvatskoga proljeća*. Zagovarala je promjene u gospodarskom sustavu na temelju slobodnijeg djelovanja tržišta, kao i reforme federacije u smjeru veće samostalnosti i ravnopravnosti republika. Iz tog je razloga 1971. Smijenjena sa dužnosti predsjednice CK SKH, izbačena je iz SKH, uklonjena sa mjesta profesorice na fakultetu i izbačena iz javnog života Druge Jugoslavije. Početkom 1990. ponovno je ušla u politički život, pristupila kao izvanstranačka osoba Koaliciji narodnoga sporazuma i osnivačica te predsjednica HNS-a.²⁹⁶ Autorica više udžbenika i knjiga iz područja političke ekonomije i planiranja te političke publicistike.

Zatim će se spomenuti znanstvenice iz različitih znanstvenih područja, počevši od društvenih i humanističkih znanosti. Mnogo puta citirana u ovome radu, za jugoslavensku, a time i hrvatsku društvenu znanost veoma je značajna povjesničarka, sociologinja, etnologinja, kulturna antropologinja i teoretičarka feminizma Lydia Sklevicky (1952. – 1999.). Utračica je mnogih puteva u domaćoj znanosti, no najveće zasluge trebaju joj se dodijeliti za ukazivanje na važnost *ženske perspektive* u znanosti i zalaganju za priznavanje *ženskog pitanja* kao legitimnog područja znanstvenog interesa.²⁹⁷ Slijedeća važna hrvatska znanstvenica jest etnologinja Dunja Rihtman – Augustin (1926. – 2002.), inače mentorica i bliska prijateljica Lydije Sklevicky. Ona je gotovo dvadeset godina bila predsjednicom Hrvatskog etnološkog društva, a bitno je utjecala na osnivanje i razvoj Instituta za etnologiju i folkloristiku.²⁹⁸ Zatim, valja spomenuti i Veru Stein Ehrlich (1897. – 1980.) utemeljiteljicu socijalne antropologije Jugoslaviji. Vera Stein Ehrlich zadužila je društvene znanosti svojim studijama o obitelji u različitim regijama Druge Jugoslavije, a istraživala je i utjecaj modernizacijskih promjena na obiteljski život.²⁹⁹ Za povijesnu znanost iznimno je puno dala profesorica Mirjana Gross (1922. – 2012.), također citirana u ovom radu. Karijeru je posvetila proučavanju hrvatske povijesti 19. stoljeća i metodologiji povijesti. Slijedeća značajna hrvatska povjesničarka iz vremena Druge Jugoslavije bila je Nada Klaić (1920. – 1988.).

²⁹⁵ www.arhiva.nacional.hr, *Biramo najznačajniju Hrvaticu u povijesti*
[<http://arhiva.nacional.hr/clanak/19027/biramo-najznacajniyu-hrvaticu-u-povijesti>]

²⁹⁶ www.arhiva.nacional.hr, *Biramo najznačajniju Hrvaticu u povijesti*
[<http://arhiva.nacional.hr/clanak/19027/biramo-najznacajniyu-hrvaticu-u-povijesti>]

²⁹⁷ www.voxfeminae.net, *Lydia Sklevicky – feministička začinjavka*
[<https://voxfeminae.net/strasne-zene/lydia-sklevicky-feministicka-zacinjavka/>]

²⁹⁸ www.arhiva.nacional.hr, *Biramo najznačajniju Hrvaticu u povijesti*
[<http://arhiva.nacional.hr/clanak/19027/biramo-najznacajniyu-hrvaticu-u-povijesti>]

²⁹⁹ www.arhiva.nacional.hr, *Biramo najznačajniju Hrvaticu u povijesti*
[<http://arhiva.nacional.hr/clanak/19027/biramo-najznacajniyu-hrvaticu-u-povijesti>]

Nastavno i znanstveno djelovanje započela je na Filozofskom fakultetu, a nastavničku karijeru okrunila je kao redovita profesorica hrvatske srednjovjekovne povijesti od 1969. do svoje smrti 1988. godine.³⁰⁰

U prirodnim znanostima istaknula se profesorica kemije, fizike, matematike, meteorologije i minerologije Zlata Bartl (1920. – 2008). Ona je 1959. godine izumila najpoznatiji hrvatski prehrambeni *brand* – Podravkinu Vegetu, a pomogla je i u osmišljavanju polugotovih dehidratiziranih juha „iz vrećice“.³⁰¹ Odlikovana je *Redom Danice s likom Nikole Tesle*, Hrvatska gospodarska komora dodijelila joj je *Zlatnu krunu* za životno djelo, a po njoj je nazvana hrvatska zaklada za promicanje i poticanje stvaralačkog znanstveno istraživačkog rada među visokoobrazovanim mladim ljudima.³⁰² Sibila Jelaska (1938.), doktorica bioloških znanosti, redovita sveučilišna profesorica i redovita članica HAZU, jedna je od najznačajnijih hrvatskih prirodnih znanstvenica za što joj je dodijeljena i nagrada za životno djelo.³⁰³

Što se kazališne umjetnosti tiče valja spomenuti opernu divu Ružu Pospis – Baldani (1942.). Ona je u svojoj četrdesetogodišnjoj karijeri ostala je vjerna zagrebačkom HNK, ali je usporedno stjecala inozemni ugled nastupajući u najpoznatijim svjetskim operama diljem planete.³⁰⁴ Vesna Butorac-Blaće (1943.) jedna je od najpoznatijih balerina u povijesti hrvatskog baleta. Od 1961. bila je baletna solistica zagrebačkog HNK, a svojim prvim većim solističkim nastupom u Labuđem jezeru započela je plodnu plesачku karijeru.³⁰⁵ Ubrzo nakon što je završila baletno usavršavanje u Petrogradu, postala je primabalerina. Nagradu grada Zagreba dobila je 1973.³⁰⁶

Vrijedi spomenuti i nekoliko akademskih umjetnica. Akademski kiparica Marija Ujević-Galetović (1933.) hrvatska je umjetnica koja stvara od 1960. godine.³⁰⁷ Najpoznatija

³⁰⁰ www.arhiva.nacional.hr, *Biramo najznačajniju Hrvaticu u povijesti*
[<http://arhiva.nacional.hr/clanak/19027/biramo-najznacajniyu-hrvaticu-u-povijesti>]

³⁰¹ www.arhiva.nacional.hr, *Biramo najznačajniju Hrvaticu u povijesti*
[<http://arhiva.nacional.hr/clanak/19027/biramo-najznacajniyu-hrvaticu-u-povijesti>]

³⁰² www.arhiva.nacional.hr, *Biramo najznačajniju Hrvaticu u povijesti*
[<http://arhiva.nacional.hr/clanak/19027/biramo-najznacajniyu-hrvaticu-u-povijesti>]

³⁰³ www.arhiva.nacional.hr, *Biramo najznačajniju Hrvaticu u povijesti*
[<http://arhiva.nacional.hr/clanak/19027/biramo-najznacajniyu-hrvaticu-u-povijesti>]

³⁰⁴ www.arhiva.nacional.hr, *Biramo najznačajniju Hrvaticu u povijesti*
[<http://arhiva.nacional.hr/clanak/19027/biramo-najznacajniyu-hrvaticu-u-povijesti>]

³⁰⁵ www.arhiva.nacional.hr, *Biramo najznačajniju Hrvaticu u povijesti*
[<http://arhiva.nacional.hr/clanak/19027/biramo-najznacajniyu-hrvaticu-u-povijesti>]

³⁰⁶ www.arhiva.nacional.hr, *Biramo najznačajniju Hrvaticu u povijesti*
[<http://arhiva.nacional.hr/clanak/19027/biramo-najznacajniyu-hrvaticu-u-povijesti>]

³⁰⁷ www.arhiva.nacional.hr, *Biramo najznačajniju Hrvaticu u povijesti*

je po religijskim skulpturama koje se nalaze se crkvi Sv. Pavla u Zagrebu i crkvi Sv. Nikole u Rijeci, a njezih ruku djela su i brojni spomenici poput onog Miroslavu Krleži u Osijeku, Augustu Šenoi u Zagrebu, Frani Petriću u Cresu i Jakovu Gotovcu u Osoru.³⁰⁸ Nives Kavurić-Kurtović (1944.), istaknuta je zagrebačka slikarica i dobitnica nagrade Vladimir Nazor za životno djelo na području likovnih i primijenjenih umjetnosti.³⁰⁹ Diplomirala je na zagrebačkoj Akademiji likovnih umjetnosti 1962. godine, a proslavljena je kao suradnica Majstorske radionice Krste Hegedušića. Potrebno je spomenuti i prvu damu hrvatske fotografije, Mariju Braut (1929.) koja potvrdila kao nasljednica *zagrebačke škole* fotografije koja se afirmirala tridesetih godina 20. stoljeća a predvođena je radovima velikog međuratnog i ratnog fotografa Toše Dabca.³¹⁰

Što se književnosti i poezije tiče, neizbježno je ime Vesne Parun (1922. – 2010.), najznačajnije hrvatske suvremene pjesnikinje. Vesna Parun objavila je više od trideset zbirki poezije, desetak knjiga dječije poezije, a autorica je i brojnih popularnih radiodrama te dobitnica brojnih književnih priznanja, među kojima su i *Nagrada grada Zagreba*, *Nagrada Vladimir Nazor za najbolje književno ostvarenje* te *Goranov vijenac*.³¹¹

[<http://arhiva.nacional.hr/clanak/19027/biramo-najznacajniju-hrvaticu-u-povijesti>]

³⁰⁸ www.arhiva.nacional.hr, *Biramo najznacajniju Hrvaticu u povijesti*

[<http://arhiva.nacional.hr/clanak/19027/biramo-najznacajniju-hrvaticu-u-povijesti>]

³⁰⁹ www.arhiva.nacional.hr, *Biramo najznacajniju Hrvaticu u povijesti*

[<http://arhiva.nacional.hr/clanak/19027/biramo-najznacajniju-hrvaticu-u-povijesti>]

³¹⁰ www.arhiva.nacional.hr, *Biramo najznacajniju Hrvaticu u povijesti*

[<http://arhiva.nacional.hr/clanak/19027/biramo-najznacajniju-hrvaticu-u-povijesti>]

³¹¹ www.arhiva.nacional.hr, *Biramo najznacajniju Hrvaticu u povijesti*

[<http://arhiva.nacional.hr/clanak/19027/biramo-najznacajniju-hrvaticu-u-povijesti>]

6. Zaključak

Istraživački cilj ovog rada bila je interpretacija kulturne povijesti žena u Drugoj Jugoslaviji s posebnim osvrtom na esenciju kulturne proizvodnje i primjene stavova o ženama i ravnopravnosti spolova u javnoj i privatnoj sferi društvenog života. Svrha rada bila je reorganizacija i reinterpretacija povijesti Druge Jugoslavije sa specifičnim osvrtom na ženski rod. Metode korištene u radu bile su povjesničarsko proučavanje primarnih i sekundarnih izvora, ali su korištene i interdisciplinarne metode društvenih znanosti, etnometodološka analiza sadržaja te analiza audiovizualnog zapisa. Ovaj rad predstavlja napor da se razumije i interpretira prošlost rodnog identiteta te da se shvati uloga i mjesto žene u jugoslavenskom društvu. Zbog specifičnih ograničenja, rad se primarno fokusirao na prostor Hrvatske i Hrvatice u povijesnom razdoblju postojanja Druge Jugoslavije.

Rezultati istraživačkog rada pokazuju kako se žene poslije Drugog svjetskog rata ustavno-pravno izjednačavaju sa muškarcima, što se prije svega vidi uvođenjem slobode aktivnog i pasivnog biračkog prava za sve žene na izborima za narodnu vlast. Osim toga, Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije iz 1946. godine, žene je proglasio ravnopravnima s muškarcima u svim područjima državnog, gospodarskog i društveno-političkog života uz naglasak da su žene jednake s muškarcima na radnom mjestu i u obitelji. Isto pravo potvrđuje se i u Ustavima Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1963. te 1974. godine. Pred jugoslavenskim zakonom svi su bili jednaki, a svaka diskriminacija bila je formalno zabranjena. U socijalističkom razdoblju hrvatske povijesti žene su ostvarile specifična prava i privilegije poput prava na pobačaj, prava na socijalnu i zdravstvenu zaštitu te pravo na razvod od muškarca u slučaju psihičkog ili fizičkog nasilja. Sukladno tome, samoupravni socijalizam donosi određeni napredak u emancipaciji žena.

Međutim, jedno je bila politički proklamirana ravnopravnost, a drugo realni i svakodnevni život. Tradicionalni i kulturno determinirani stavovi o rodu i rodnoj ravnopravnosti nisu dopuštali potpuno oslobađanje, slobodu i jednakost za žene. Faktori koji pokazuju utjecaj društva na javnu sferu života žena u Drugoj Jugoslaviji su obrazovanje, socijalna i zdravstvena zaštita, položaj žena u obitelji i braku te položaj žena na radnom mjestu. Podaci izneseni u radu pokazuju kako su žene, posebice u prvih dvadeset godina postojanja Druge Jugoslavije, bile slabije i niže obrazovane od muškaraca, prije svega zbog stava društva kako se žena ne treba školovati već ostati kod kuće te raditi na obitelji i za obitelj. Kada su se i zapošljavale, žene su bile slabije plaćene, radile su najlošije i najteže

poslove, prije svega zbog svoje niske kvalifikacije. U radu su žene teško napredovale, a za isti posao bile su manje plaćene od muškaraca. Socijalna i zdravstvena zaštita bila je jednaka i besplatna za sve građane Druge Jugoslavije, s time da su žene imale plaćene porodične naknade i mogle su ranije u mirovinu. Položaj žene u obitelji svodio se na trostruku preopterećenost; žene su radile u domu i izvan doma, a bile su same zadužene za odgoj i podizanje djece.

Kulturni obrasci i tradicionalni stavovi mijenjali su se sporo i rijetko, pa analiza privatne sfere života žena pokazuje neravnomjeran i podčinjen položaj žene u odnosu na muškarce. Tako se ženski rad obavljan kod kuće smatrao ženskom prirodnom ulogom i biološkim zadatkom. Podaci istraživanja pokazuju kako je većinu kućanskih poslova obavljala žena, međutim čini se da je ispitanim ženama takva je tradicionalno-konzervativna obiteljska ideologija odgovarala. Ipak, mladi ljudi, parovi i studenti zalagali su se za naprednu obiteljsku ideologiju te promjene u partnerskim odnosima i braku. To je pokazatelj da se druga generacija populacije odrasle u socijalizmu liberalizira i otvara ka kulturnim vijednostima politički proklamiranog bratstva i jedinstva, ali i *demokraciji* koja je stizala sa Zapada putem masovnih medija: filma, televizije, glazbe i žurnala. Na položaj žene u braku, ali i promjenu stava o braku, partnerskom i seksualnom životu utjecala je i seksualna revolucija koja u Drugoj Jugoslaviji traje od kraja šezdesetih i tijekom sedamdesetih godina.

U takvom liberalnom okruženju počinje se razvijati i jugoslavenski feminizam. U samim počecima feminizam se rađa iz radničkog pokreta, ali ne pod tim nazivom. Naime, ne prihvaća se sam pojam feminizma jer je Titovim socijalistima na vlasti to predstavljalo građanski aktivizam i time antisocijalističku prijetnju. Iz tog se razloga rani aktivizam žena odvija pod okriljem AFŽ-a, organizacije pod političkim nadzorom Komunističke partije. Pravi, akademski feminizam započinje tek početkom šezdesetih godina, nakon ukidanja AFŽ-a i otvaranja Druge Jugoslavije ka Zapadu, kada nisu postojale toliko jake totalitarne institucije koje bi ograničavale liberalizaciju društvenog ponašanja i političkih strujanja. Institucije u kojima se razvio hrvatski feminizam bile su zagrebački Filozofski fakultet i Sociološko društvo Hrvatske. Njihovo djelovanje uglavnom se svodilo na organiziranje tribina i predavanja, izdavanje radova, znanstvenih, ali i popularnih časopisa te knjiga u kojima se diskutiralo o *ženskom pitanju*.

Na kraju ostaje zaključiti kako su samoupravni socijalizam i marksistička ideologija rodne ideologije uvelike doprinijela specifičnoj emancipaciji žena i razvitku jedne potpuno

drugačije kulturne povijesti žena. Žene su u Drugoj Jugoslaviji društveno, politički i kulturno izjednačene s muškarcima ranije nego li u nekim kapitalističkim zemljama. Kritički mislioci i neke feminističke teoretičarke zaključili bi kako je razlog tome klasna borba koja učvršćava spolnu podjelu rada i socijalni položaj³¹². Ipak, i prema kritičkoj teoriji treba ostati kritičan i ne prihvaćati razdoblje socijalizma kao zlatno doba ženske emancipacije. Kao što je u posljednjem dijelu rada prikazano, neke žene su se zaista emancipirale, njihov glas se čuo, njihov politički, kulturni i znanstveni rad se cijenio, a njihov se život promijenio. Međutim, životi običnih žena sporo su se mijenjali, kao što je i prikazano u analizi filma *Od 3 do 22*. Tradicionalni i patrijarhalni stavovi, kulturne vrijednosti i običaji teško su se iskorijenjivali, tako da je i emancipacija *obične* žene tekla usporeno i uz brojne muke. Tek kako su godine provedene u socijalizmu prolazile, tako su se mijenjale i vrijednosti stanovništva, te *žensko pitanje* prestaje predstavljati politički problem, a ravnopravnost žena u domu i izvan njega počinje se prihvaćati.

Ženska povijest, unatoč velikim postignućima i napretku od polovice 20. stoljeća do danas, ostaje široko i neistraženo područje. Postoje mnoge teme svjetske i hrvatske povijesti koje je potrebno reinterpetirati sa ženskog stajališta i u koje se žene moraju uključiti kao aktivni akteri prošlog vremena. Druga Jugoslavija nastala je u ratnom sukobu i završila ratnim sukobom. Žene su svoju borbu za emancipaciju i ravnopravnost započele u Drugom svjetskom ratu, a nastavile u Domovinskom ratu na gotovo jednak način i u istoj ulozi, samo na odvojenim stranama. Uloga hrvatskih žena u Domovinskom ratu tema je koju ostavljam za neke druge istraživačke radove.

³¹² www.gerusija.com, Ankica Čakardić – Ženski problem u političkoj ekonomiji – od jugoslavenskog samoupravljanja do mjera štednji [http://gerusija.com/ankica-cakardic-zenski-problem-u-politickoj-ekonomiji-od-jugoslavenskog-samoupravljanja-do-mjera-stednji/]

Popis korištene literature

1. Autonomna ženska kuća Zagreb, *Tko smo, utjecaji i nagrade*, (<http://www.azkz.net/tko-smo-utjecaj-i-nagrade.html>, pristupljeno 25. svibnja 2019.)
2. B.a.B.e., *O nama*, (<http://www.babe.hr/hr/o-nama/>, pristupljeno 25. Svibnja 2019.)
3. Babić, Lj. et. al.(1986) *Knjiga za svaku ženu*, Zagreb: Znanje
4. Barbić, A. et al. (1984) „Seoske žene zaposlene izvan gospodarstva“, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, Br. 83-86, 61 – 72
5. Baričević, V. (2007) „Ustavi socijalističke Jugoslavije i država sljednica: kontinuitet ili diskontinuitet u konceptu ustavnog identiteta“, *Anali Hrvatskog politološkog društva : časopis za politologiju*, sv. 4 (1), 203 – 225
6. Benić, K. (2018) „Moda bivše Jugoslavije“, *Portal: XXZ Magazin* (<https://www.xxzmagazin.com/moda-bivse-jugoslavije>, pristupljeno 07. svibnja 2019.)
7. Biluš, M. (2005) „Birammo najznačajniju Hrvaticu u povijesti“, *Nacional* (<http://arhiva.nacional.hr/clanak/19027/birammo-najznacajniju-hrvaticu-u-povijesti>, pristupljeno 18. svibnja 2019.)
8. Burke, P. (2006) *Što je kulturalna povijest?*, Izdanja Antibarbarus: Zagreb
9. Centar za ženske studije Zagreb, *O nama*, (<https://zenstud.hr/o-nama/>, pristupljeno 25. svibnja 2019.)
10. Centar za edukaciju, savjetovanje i istraživanje, *Povijest* (<https://cesi.hr/hr/povijest/>, pristupljeno 25. svibnja 2019.)

11. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (1979), dostupno na United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women (<https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/> , preuzeto 17. svibnja 2019)
12. Creswell, J. W (2007) *Qualitative Inquiry and Research design: Choosing among five approaches*, University of Nebraska: SAGE Publications
13. Čakardić, A. (2013.), „Ženski problem u političkoj ekonomiji, od jugoslavenskog samoupravljanja do mjere štednje“, Portal *Gerusija* (<http://gerusija.com/ankica-cakardic-zenski-problem-u-politickoj-ekonomiji-od-jugoslavenskog-samoupravljanja-do-mjera-stednji/>), pristupljeno 27. travnja 2019)
14. Časopis *Svijet*, (ur. Smilja Dončević), siječanj 1954.
15. Časopis *Svijet* (ur. Mira Gumhater), siječanj 1970.
16. Delić, T; Mataija V. (2015) „Uloga žena u Drugom svjetskom ratu“, *Essehist : časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, Sv. 7 (7): 98 – 104
17. Dijanić D., et.al. (2004.), *Ženski biografski leksikon. Sjećanje žena na život u socijalizmu*, Zagreb: Centar za ženske studije
18. Dujmović, I. (2016) *Radnice u Jugoslaviji 1960-1980. Uloga i položaj u industriji i društvu i slučaj Rijeka*, Filozofski fakultet Sveučilište u Rijeci
19. Đokanović, B., Dračo, I., Delić Z. (2015) „Žene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do ubrzane repatrijarhalizacije“, Portal: *Buka* (<https://www.6yka.com/novosti/zene-u-socijalizmu-od-ubrzane-emancipacije-do-ubrzane-repatirjarhalizacije>, pristupljeno 13. travnja 2019)
20. Đurkan, S. (2015) *Rodna ideologija u socijalističkoj Jugoslaviji 1970-ih: p rikaz analize sadržaja reprezentativnih hrvatskih romana*, diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilište u Zagrebu

21. Feldman, A. (2004) „Predgovor“ u A. Feldman (ur.) *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, Zagreb: Ženska infoteka, Institut „Vlado Gotovac“
22. Golik, K. (1966.) *Od 3 do 22*, Zagreb film: Hrvatska(
<https://www.youtube.com/watch?v=DQru2dKqOKg>, pristupljeno: 27. travnja 2019.)
23. Gross M. (1996) *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb: Novi Liber: Zavod za hrvatsku povijest filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
24. Haviland, W. A. (2004) *Kulturna antropologija*, Jastrebarsko: Naklada Slap
25. Horvat. L. (2013.) „Figura domaćice u šezdesetima: knjiga za svaku ženu“, Quorum: čitanje socijalizma, Sv. 20 (4-5-6): 323-341
26. Hunt, L. (ur.) (2001) *Nova kulturna historija*, Zagreb: Lijevak
27. Iveković, R. (1987) „Studije o ženi i ženski pokreti“ u Kalanj, R; Šporer, Ž. (ur.) *Žena i društvo. Kultiviranje dijaloga*, Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske
28. Katunarić, V. (1987) „Strukturalne i ideološke varijable ženskog pitanja u Jugoslaviji“ u Kalanj, R; Šporer, Ž. (ur.) *Žena i društvo. Kultiviranje dijaloga*, Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske
29. Klauzer, J., Mihovilović, M., Ostoić, N. (1971) *Položaj žene u porodici i društvu u Hrvatskoj*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu
30. Knežević, Đ. (2004) „Kraj ili novi početak? – Feminizam od šezdesetih do danas u Jugoslaviji/Hrvatskoj“ u Feldman, A. *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, Zagreb: Ženska infoteka.
31. Kodrnja, J. (1975) „Seksualna revolucija (Marginalije na temu)“, Revija za sociologiju, Sv. 5 (3): 46 – 53

32. Korea Gajski, B. (2015) „Ključni momenti jugoslavenske i hrvatske diplomacije od 1941. do 1956.“, Međunarodne studije : časopis za međunarodne odnose, vanjsku politiku i diplomaciju, Vol. 15 (4): 43 – 64
33. Kujundžić, N. (2015) „Lydia Sklevicky – 'Feministička začinjavka'“, Portal Vox Feminae (<https://voxfeminae.net/strasne-zene/lydia-sklevicky-feministicka-zacinjavka/>, pristupljeno 18. svibnja 2019.)
34. Livada S., et.al. (1967) „Ekonomski i društveni položaj žena u poljoprivredi i na selu“, Konferencija za društvenu aktivnost žene, Zagreb: Tisak „Epoha“,12 – 26
35. Majerić, Maca (1967) „Položaj i uloga žene u razvijanju sistema društvenog samoupravljanja“, Konferencija za društvenu aktivnost žene, Zagreb: Tisak „Epoha“,12 – 26
36. Mihaljević, J. (2011) „Ustavna uređenja temeljnih prava u Hrvatskoj 1946.–1974.“, Časopis za suvremenu povijest, Sv. 43 (1): 25 -51
37. Milinkov, S. (2014.) „Medijska prezentacija žene pedesetih godina prošlog veka u Jugoslaviji: retradicionalizacija društva vs. emancipacija na primjeru Autonomne pokrajine Vojvodine“, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
38. Milner, A. Browitt J. (2002) *Contemporary Cultural Theory*, National Library of Australia: Allen & Unwin
39. Oklobdžija, M. (1990) „Promjene u obitelji i specifični problemi migrantica“, Migracijske i etničke teme, Sv. 6 (4): 39 – 46
40. Podgorelec, S (1990) „Migracije i zdravlje“, Migracijske i etničke teme, Sv. 6 (4): 69 – 78
41. Ritzer, G. (1997) *Suvremena sociologijska teorija*, Zagreb: Nakladni zavod Globus
42. Sklevicky, Lydia (1996.), *Konji, žene, ratovi*, Zagreb: Ženska infoteka

43. Sklevicky, L. (1984) „Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe 1941. – 1945.“ *Povijesni prilozi*, Sv. 3 (3): 83 – 127
44. Slobodna Dalmacija (2010) *Umrta Milka Planinc, bivša premijerka Jugoslavije* (<https://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/113465/umrla-milka-planinc-bivsa-premijerka-jugoslavije>, pristupljeno 26. svibnja 2019.)
45. Sponberg, M. et al. (2016) *Companion to Women's Historical Writing*, Springer
46. Švob, M. (1990) „Migracije jugoslavenskih žena“, *Migracijske i etničke teme*, Sv. 6 (4): 3 – 11
47. Tešija, J. (2015) „Arhiv AFŽ-a čuva najvažnije emancipacijsko naslijeđe koje imamo“, *Libela: Portal o rodu, spolu i demokraciji* (<https://www.libela.org/razgovor/6310-arhiv-afz-a-cuva-najvaznije-emancipacijsko-naslijedje-koje-imamo/>, pristupljeno: 16. svibnja 2019)
48. Tomšič, V. (1981) *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*, Beograd:Novinarsko – izdavačka radna organizacija „Jugoslavenska stvarnost“
49. Touraine, A. (1983) *Sociologija društvenih pokreta*, Beograd: Radnička štampa
50. Trupković, Ž. (2008) „Prikaz žena u udžbenicima povijesti za osnovnu školu iz 1997. i 2007. godine“, *Povijest u nastavi*, sv. 10 (2): 177 – 193
51. Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije (1946), Beograd: Službeni list FNRJ
52. Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (1974), Beograd: Radnička štampa
53. Zubac, A. (2016) „Kultura javne riječi ženskih časopisa od 1840. do 1970. godine“, *Knjižničarstvo – glasnik Društva knjižničara Slavonije, Baranje i Srijema* Sv. 10 (2): 71 – 98